

BIBLIOTEKA
LEGENDE

ivan matović

VELIKI VOJNIK PARTIJE

Ivan MATOVIĆ

VELIKI VOJNIK PARTIJE

ŽIVOTNI PUT NARODNOG HEROJA
IVANA MILUTINOVIĆA MILUTINA

GORNJI MILANOVAC, 1975.

BIBLIOTEKA LEGENDE III KOLO

Recenzenti:

**ANTUN MALIĆ
MILORAD GONČIN**

Odgovorni urednik:

RADMILO Lale MANDIĆ

Uređivački odbor:

**Milijan Jeremić, Radmilo Lale Mandić, Ivo Matović
(urednik) i Stanislav Vukelić**

Tehnički urednik i korice:

Rade Rančić

Korektor:

Svetlana Petrović

Izdavači:

**Savet za vaspitanje i brigu o deci SR Srbije, Beograd i
NIP »Dečje novine«, Gornji Milanovac**

Tiraž: 3.000 primeraka

**Štampa: Grafičko preduzeće »Nikola Nikolić« —
Kragujevac**

Štampanje završeno avgusta 1975.

Čovek sa četiri imena

Revolucionara Ivana Milutinovića saborci su — i iz konspirativnih razloga i od milja — zvali nadimcima: Čvorak, Papek, Doktor, Milutin. Svaki od tih nadimaka je dobio u određenom periodu njegovog revolucionarnog delovanja i svaki je, iz njemu i drugima znanih razloga, voleo.

Nadimak Čvorak nije, kako bi neko pomislio, dobio po ptičici čvorku; nije bio ni tako nestašan, ni toliko sićušan među ljudima. Taj nadimak je bio jedna od uspomena na njegovih devet godina provedenih na robiji u Zabeli, Lepoglavi i Sremskoj Mitrovici, i na drugovanja sa Mošom, Lolom, Ročkom, Keršovanijem i desetinama drugih komunista, osuđenih na tamnovanje. Tamo bi se, u ponekom od preko 80.000 dugih robijaških časova — prihvatao i šaha. Presaldumio bi svoje mučne tamničke obaveze, održao predavanje na »Crvenom univerzitetu«, oddrugovao koji čas sa knjigom, a onda bi, sa nekim od drugova, zaseo za šahovsku ploču, neretko zdeljanu od obične daske, i počeo da vojuje sa oficirima i redovima svoje »armije«, bivalo je napravljenim od drvenog iverja ili sasušenog krompira. Voleo je da nadigra suigrača, satera ga u kozji rog, dovede — pred mat. Tada bi se iskreno, poput deteta, radovao, ponavljajući: »E, sada ćeš ti, junački sine — goniti čvorka!« Drugovi su, s početka, želeli da tu nedužnu pticu, valjda i zato što je njenim pozivanjem najavljivao i njihov poraz u šahu, isteraju iz Ivanova inače narodski lepog i čistog jezika — kako se njenim imenom ne bi »poštapao«. On se, međutim, nije lako lišavao drugovanja sa tom ptičicom, bar kada se »bučno« veselio ili hteo da opsuje, pa je ostao — Čvorak. Za najbliže saborce, intimne drugove.

Papekom su ga nazvali na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj oktobra 1940. u Zagrebu, u najstrožoj ilegali. Drug Tito je Ivana, komunistu očvrslag na dugogodišnjoj robiji i svog bliskog saradnika u borbi za ozdravljenje Partije, zadužio da, zajedno sa Radom Končarom i grupom komunista, organizuje održavanje tog istorijskog skupa i osigura boravak u Zagrebu preko 100 najistaknutijih partijskih rukovodilaca. Delegati, policiji sve poznati likovi iz sudskih dosijea, sa poternica i sl., stizali su iz svih krajeva zemlje i prihvatani od javki u Zagrebu. Konferencija je trajala pet dana i toliko noći, posle čega su se njeni učesnici bezbedno vratili u sve krajeve zemlje. To je bilo i najveće priznanje Ivanu, razume se uz izbor u najuže partijsko rukovodstvo, Politburo, i uz nadimak Papek, dobiven tada od drugova delegata, što je značilo: tatica, onaj koji se starao o toj velikoj porodici komunista okupljenih iz cele zemlje.

Nadimak Doktor je, valjda, nosio najkraće u životu — samo u danima jednomesečnog boravka u Krupnju, gradiću u kome je Hitler, prvih dana septembra 1941, razvio prvu belu zastavu u Evropi. Ivan je ovde, u tek oslobođen ustanički centar, stigao iz okupiranog Beograda, zajedno sa Lolom, sa legitimacijom na tuđe ime, u elegantnom odelu i sa crnim naočarima. Biće da su ga prvi komandanti i odbornici Doktorom nazvali zbog njegove dostojanstvene smirenosti, sposobnosti da nađe pravi »lek« za svaku boljku, a, možda, i zbog otmena držanja, pa i onog odela i naočara.

Ipak, sa »druže Milutine« su ga najduže oslovljavali, što mu je, kako je često priznavao, najlepše zvučalo. To bar iz dva razloga: taj nadimak je izveden skraćivanjem njegovog podugog i u Crnoj Gori veoma poznatog prezimena; uoči rata i u ratu, sve do tragične pogibije, to mu je bio i zvanični nadimak, tako reći i ime i prezime u prepisci sa drugom Titom i najvišim vojnim i političkim rukovodstvom revolucije.

x x x

Ivan Radev Milutinović se rodio prve godine ovog veka u poznatoj ratničkoj porodici. Njegov zavičaj, Piperi, u vreme stare Crne Gore bio je jedno od »sedmero brda«, a u vreme bivše Jugoslavije opština sa oko 600 domova, ili, kako to narod ovog kraja slikovito kaže, »dimova«, jer je za njih dim od vatre, založene na otvore-

nom ognjištu, označavao dom, mesto okupljanja čeljadi. Ovi ljudi, Piperi, ušli su u istoriju i u usmeno predanje, a naročito u deseteračku pesmu koja se još može čuti uz gusle, ponajpre zbog vekovnog vojevanja protiv Turaka i svih nasilnika.

Imao je »sreću« da se rodi, kako to ljudi njegova zavičaja kažu, »u zlo doba — u gladne godine«; tragična glad i krajnje siromaštvo koje su ovim ljudima nametnula dva balkanska i prvi svetski rat zatekli su ga u dečaćkim godinama, kada se raste, jača, stasa u mladića. Uz to, u bojevima oko Skadra stradao je njegov otac Rade sa još pet bliskih rođaka, što je brojnoj porodici natovarilo još veće nevolje.

Ukućani i suseljani su ga zvali Malo, izgovarajući ono »l« na najmekši i najlepši način. Taj nadimak je dobio zbog nevelika rasta i umiljate naravi, ali ga neće poneti dalje od praga rodnog doma, jer se »izvukao«, izđikao u naočita, mršava momčića srednjeg rasta i nešto pogurena stasa.

Školovao se, dobrim delom, uz naporan rad, ali i zahvaljujući pomoći i žrtvovanju majke Stefe i starijeg brata Todora, i to od rodnog sela Cerovica do Beograda, na čemu im je do kraja života ostao blagodaran. Sa porodičnog ognjišta je u svet poneo i do kraja života nosio skromnost koja se graničila sa asketizmom; radoznalost da stekne nova saznanja iz knjiga, iz razgovora, iz života; naviku da svaki posao zdušno, do kraja obavi; želju da svakome pomogne, da učini dobro delo, ne očekujući nagradu za sebe; poneo je veliku ljubav za planinska prostranstva, zelenilo šuma i belinu snegova; mržnju prema svakom nasilju i tiraniji koje je ovde doneo austrijski okupator; prezir prema izdaji; duboki strah od gladi i njenih tragičnih posledica koje su u ratnim godinama pustošile ovim krajem, ostavivši i na njegovom zdravlju duboke i trajne tragove. Sve je to bitno uticalo na formiranje njegove ličnosti.

Komunista iz najtežih dana

U Beograd, na Pravni fakultet, stigao je u vreme kad je Lenjin govorio o »oseki revolucije«, kad je KPJ bila pod najžešćim udarima režima, primorana da delu-

je iz najdublje ilegale, svedena na svega oko 2.000 članova. Režim je već bio zabranio rad »Kluba studenata komunističkih«, pa će došljak Ivan, sa grupom naprednih studenata, formirati »Udruženje studenata marksista«, namenjeno ne samo »za proučavanje naučnog socijalizma«, već, i pre svega, za to da »sudeluje u političkoj borbi, sarađuje sa radničkim organizacijama, pravi zajedničke manifestacije, izlete, itd.« Za početak, on je blagajnik Udruženja i rukovodilac ćelije na Pravnom fakultetu. Održavao je predavanja i rukovodio diskusijama budućih pravnika o temama iz marksističke filozofije, najčešće u potkrovlju fakultetske zgrade, a katkad i u njegovoj sobici na Čuburi.

Član KPJ postao je 1923. godine, u vreme njene najveće oseke. To je shvatio kao veliko priznanje, ali, pre svega, kao novu obavezu. Raznosi među radnike knjige sa istinom o njihovom položaju, sa pozivom na otpor nasilju; organizuje radničke zborove i protestne skupove; održava veze između studenata marksista i radnika; podstrekava radnike da štrajkuju i zahtevaju poboljšanje radnih i životnih uslova. Zalazio je, danju i noću, među drvodeljce, kožarce, grafičare, metalce, radnike koji su u beogradskom sindikalnom pokretu bili najorganizovaniji i najborbeniji. Sve je to radio predano i sa drugovima, organizovano, potajno, sa željom da se pred policijom zametnu svi tragovi. A kad je, sa grupom aktivista, ocenio da je »Udruženje studenata marksista« postalo preusko a potrebe progresivnog pokreta za borbenim ljudima velike, prionuo je oko organizovanja studentskog udruženja »Progres«, koje bi okupljalo sve napredne studente. Novo udruženje je ubrzo postalo trn u oku reakcionarnih snaga u gradu i na Univerzitetu, koje su sve češće inscenirale krvave sukobe i tuče sa studentima marksistima. U jednom od takvih, masovnih sukoba sa fašistički orijentisanim studentima, u koji su se, iz trka, umešali policija, agenti i žandarmi, Ivan je od jednog policajca dobio gvozdеном šipkom po glavi, od čega je »zaradio« teške povrede. Predahnuo je samo dok su ga drugovi previli, a onda je, povezane glave, ponovo utrčao u bitku. Posle toga se danima nije pojavljivao na ulici da ga agenti ne bi prepoznali; danju se sklanjao kod rođaka, a obnoć bi skoknuo u svoju sirotinjsku studentsku sobicu, gde je delio lišavanje sa mlađim bratom Vasili-

Ivan Milutinović iz studentskih dana u Beogradu

jom, čakom, koji će se kasnije sećati da je Ivan tada, iz dana u dan, »postajao sve usukaniji i bljeđi, usne kao dvije beskrvne tanke linije, a jagodice sve izraženije. No radni član njegov nije jenjavao. Kasno je dolazio kući, umoran i iscrpljen. Ja sam već znao za njegovu aktivnost, jer mi je s vremena na vrijeme povjeravao sitnije zadatke. Od pretjeranog rada i trčanja često su ga boljela leđa i molio me da ga masiram. Moje nevješto masiranje stvaralo mu je iluziju olakšice«.

Kako je vreme borbe odmicalo i Ivan je, sa svojim saborcima iz tih dana, postajao borbeniji, zreliji. Demonstracija, štrajkova i protestnih zborova bilo je sve više, a on se, onako stasit i markantna lika, nalazio uvek onde gde je bilo najživlje, najteže.

U leto 1927. stigao je u rodni kraj. I prvo što je uradio pošto se, nabrzinu, pozdravio sa majkom Stefom, koju je izuzetno voleo i poštovao, i sa ostalom rodbinom, bilo je: obnovio je partijsku i skojevsku ćeliju i okupio meštane, ljude koji su svoju oskudicu s ponosom podnosili, ali se nisu mirili s nepravdama. Bio je jedan od onih koji su im kazivali istinu, koji su ih podsticali u borbu za bolju sutrašnjicu. U listu »Radni narod« zabeleženo je da je Ivan tog leta, na Ilindan, na zavičajnoj planini Lukavici, organizovao narodni zbor. Za tu priliku je organizovao i izvođenje priredbe, sastavljene uglavnom od satiričnih »vrabaca« i skečeva u kojima su osuđivane nepravde. Zbor je otvorio nadahnutim govorom koji je počela da sluša i žandarmerijska patrola, očevidno upućena namerno baš tog dana u planinsku zabit — da čuva kralja od naroda; kad su žandarmi čuli o čemu govori taj vižljasti student pokušali su da ga oteraju, ali kako nisu mogli da mu priđu pokušali su drugo — da rasteraju masu. Međutim, pod pritiskom naroda morali su da uzmaknu i da se vrate neobavljena zadatka.

Agent Vujković je prvi popustio

Kraj januara 1928. u Beogradu je bio izuzetno hladan. Suvomrazica je okovala grad, zagrlivši ga još i sa dve zaleđene reke. U jedno predvečerje Ivan se, umotan

u zimski kaput i šal od domaće vune, zaputio na sastanak sa radnicima kožarske struke. Kao i uvek, žurio je, ali je svuda stizao »u sekund do dvanaest«. Zamišljen o onome što radnicima treba da kaže i što zajedno treba da urade, i još umotan do ušiju, nije ni primetio jednu senku koja ga je kradomice, uporno pratila. Bio je to brigadir beogradskih agenata, Svetozar Vujković, njuškalo koje će svojom revnošću u otkrivanju komunista i skojevaca uznapredovati do položaja šefa zloglasnog antikomunističkog odela Specijalne policije. I dok je Ivan razgovarao sa grupom radnika u kafani »Marjanović«, Vujković je, cupkajući nervozno na suvomrazici, pažljivo, kroz zamagljeno prozorsko staklo, pratio svaki njegov pokret, merkajući podignuti kaput i nazirući ispod njega nešto krupno i protivzakonito, priželjkujući trenutak da ga što pre ščepa za vrat.

Sad se nije imalo kud: kad se Ivan rastao sa radnicima i zagrabio iz kafane, brigadir Vujković se, iz mraka i iznenadno, bacio na njega. Time se završilo dugo nadmudrivanje u kome je Ivan vešto izbegavao svaku policijsku zamku, a Vujković i njegovi doušnici priželjkivali da ga već jednom, prateći ga u stopu kao i mnoge komuniste, uhvate na delu, »privedu i urazume«. U zapisniku o hapšenju Vujković će zapisati da Ivana poznaje odavno »kao komunistu koji vrlo agilno radi na širenju komunističke propagande i rasturanju komunističke literature; takođe sam doznao da se u njegovom stanu nalaze komunističke knjige, spisi, brošure, itd.«

Pred Specijalnom policijom taj student prava se držao hrabro, komunistički, mada je kod njega zatečeno toliko primeraka marksističke literature da je agent morao da ju zavede pod 22 redna broja. Bili su tu i listovi »Srp i čekić«, »Klasna borba« i »Mladi boljševik«. Vujković je sve to zabeležio, kao i imena dvojice nameštenih »očevidaca« događaja. A zatim je sa Ivanom, u zatvoru, radio kao i sa drugima: počeo je »bratskim« save-tima da kaže sve o sebi i onima koji su mu tu literaturu dostavljali; nastavio je pretnjama da će proći kao i desetina komunista koji su pred njim, navodno, pali na kolena; završio — batinanjem. Razume se, to je došlo kao rezultat Ivanovog upornog ćutanja. Na Vujkovićev poziv u prostoriju su upala dva batinaša zakrvavljenih očiju i zasukanih rukava, naoružani volujskim žilama. Tuk-

li su ga nemilosrdno, do besvesti. Onda bi pričekali da se osvesti i »opameti«, da prizna svoj rad, otkrije veze. On je ćutao, priznajući samo deo onoga za šta je bio siguran da policija već zna: da je član »Udruženja studenata marksista«, čiji rad policija nije zabranila, da je listove koji su kod njega zatečeni dobio poštom od nepoznatog lica i da ne zna kome je trebalo da ih preda, i da uostalom ni ta literatura poimenice nije zakonom zabranjena. Agenti nisu bili toliko naivni da bi mu poverovali, ali im je najteže padalo to što ga nisu mogli naterati da kaže istinu.

Nastavljeno je sa »sistematskim saslušavanjem«: dvojica batinaša mu vežu noge i ruke, obore ga potrbuške na ledeni cementni pod po kome je posuta kofa vode, noge vežu za sputane ruke tako da tabani dođu gore, a onda tuku po tabanima žilama dok stopala postanu vrela i neosetna, ili dok se žrtva ne onesvesti, posle čega je dolazilo obavezno polivanje ledenom vodom i ponavljanje istog postupka, pri čemu su se batinaši menjali da bi naredni predahnuli i što valjanije obavili taj krvnički posao.

Vujković je prvi popustio. Morao je, pobeđen. Ivanova pobeda je bila potpuna, ali skupo plaćena. Dopao je Glavnjače, u očekivanju da bude izveden pred Sud za zaštitu države i osuđen. Tamo je sreo grupu starih komunista, među kojima Rada Vujovića i Otokara Keršovanića. Rade, iskusni ilegalni borac i član CK KPJ, prihvatio je pretučenog Ivana kao mlađeg brata, kao komunistu saborca, previjao mu je rane, stavljao hladne obloge na masnice, delio sa njim zlehudi zalogaj robijaškog hleba. Mladi Ivan je pažljivo slušao Rada, Otokara i ostale drugove, upijajući njihove misli, usvajajući iskustva, razmišljajući o svojim obavezama. Razmišljao je i o Vujkovićevim rečima koje mu je dobacio pre nego ga je predao u nadležnost suda: »Još ćemo se nas dvojica ovde sresti, samo znaj da će naše sledeće viđenje biti i poslednje!« Znao je da će prvi deo pretnje, najverovatnije, biti ostvaren, ali je hteo da veruje u to da o njenom drugom delu neće biti ni govora.

Uzvik pred sudom: „Živeo komunizam!”

U optužnici protiv Ivana Milutinovića detaljno su citirani gotovo svi primerci marksističke literature nađene kod njega. Rečeno je da se u njima »piše protivu postojećeg stanja i narod poziva na nasilnu promenu postojećeg stanja i poretka u državi«.

U odbrani na sudu student i komunista Ivan Milutinović je objasnio da je bez oca i siromašnog imovnog stanja, da je u Beograd stigao sa svom imovinom spakovanom u koferčiću, da je iz Crne Gore poneo tužno saznanje o teškim ekonomskim i socijalnim prilikama na selu i u gradu, ali da je tek ovde, u Beogradu, video bedu u kojoj žive radnici, u kojoj se školuju sinovi siromaha. Tu je, rekao je, kao siromašni student, morao da radi kao kopač, zidar, sitni činovnik. Zbog toga se i opredelio za stroj radnika i naprednih studenata, dakle onih koji se bore za bolje uslove života, za ekonomske i socijalne reforme. Saznao je, rekao je, da radnici samo borbom mogu da poboljšaju svoj položaj, pa je s njima radio na njihovom prosvetivanju i sindikalnom organizovanju, što su dozvoljeni, legalni oblici rada, ili bar nisu zakonom zabranjeni. Priznao je da literatura koju je nosio predstavlja propagandu komunizma, a na pitanje sudijske da li je komunista i član zabranjene Partije — prema izveštaju »Radničkih novina« — odgovorio je: »Komunista jesam i kao takav bio sam član i blagajnik studenata marksista na Univerzitetu, a to sam još i danas. Član Partije, nažalost, nijesam, jer iako znam da ona postoji — ja je nijesam mogao naći da bih u nju stupio!«

Sudijske su ga ispitivale dugo, unakrsno. On je odgovarao onako kako je Partija učila svoje članove — uzvraćao je napadima na režim, naglašavajući da je u Glavnjaci »više puta zlostavljan i pritvoren bez rešenja«. Na kraju je tužilac, kako su izveštavali novinari, tražio za Ivana 20 godina robije zbog »opasne propagande komunizma«, dok je branilac, ukazujući da sud pred sobom ima mlada, besporočna čoveka, zahtevao oslobađajuću presudu. Sud je, uzimajući u obzir i to na šta je ukazivao advokat, a ne mogavši da dokaže mnogošta iz op-

tužnice, te računajući da je samim »prevaspitavanjem« u Glavnjači od 50 dana već primerno kažnjen — izrekao presudu od 6 meseci robije.

Presuda je izrečena pred punom sudnicom. Optuženi Ivan ju je saslušao dostojanstveno, a onda je, na kraju — kako je pisalo u »Radničkim novinama« od 1. aprila 1928. u članku sa potpisom »Uskok« — umesto uobičajenog »Živeo sud!« uzviknuo: »Živeo komunizam!« Na to je u sali nastalo komešanje, i pretila je opasnost da mu sud odmah sudi i za taj napad na državu i poredak, ali je vešti i ugledni advokat, inače simpatizer komunista, nekako smirio sudije. Novinar »Uskok«, očevidno i sam komunista ili simpatizer Partije, svoj podug izveštaj sa suđenja završio je rečenicom u kojoj saopštava čitaocu da se Milutinović »vratio u zloglasnu Glavnjaču, tamo gde ga čekaju mnogi drugovi, koji su slobode lišeni za svoja velika načela«.

Odveli su ga u tamnicu Zabelu, kod Požarevca. Ispratila ga je verenica Milica Uzelac s kojom se ranije dogovorio da se tih dana venčaju, ali ih je agent Vujković pretekao. Čekali su ga dugi dani i noći robijanja, samovanja, odvojenosti od rodbine, studenata i đaka, od dva velika druga i učitelja, Vujovića i Keršovanija o čijem je rovitom zdravlju, za dugih nesanica, često sa zebnjom razmišljao. Ali je sve više bio ubeđen u dve stvari: prvo — da se zaputio i ostao uspravan na pravom putu, sa komunistima, i, drugo — da »sve što ide brzo dolazi i još brže prolazi.« I prošlo je. Sedmog avgusta je dobio otpusnicu iz zatvora.

Čelni vojnik „Crvene pomoći”

Odmah posle povratka sa robije uspostavio je vezu sa Partijom, sa organizacijom studenata i radničkih sindikata. Prihvatili su ga oberučke, jer se znalo kako se hrabro držao na sudu, i jer je cenjena njegova borbenost i umešnost u organizovanju i rukovođenju. Uostalom, tada je svačiji doprinos u borbi bio dragocen. Za režim to je bilo vreme pokušaja da se svim sredstvima očuva kakav — takav red u zemlji koju su, naročito posle pucnjave u Skupštini i ubistva Stjepana Radića, po-

tresali duboki nemiri. Te mere su se, najčešće, svodile na najgrublje nasrtaje na demokratske i ljudske slobode, zbog čega je jedan od osnovnih zadataka komunista bio borba protiv tog nasilja, ili »belog terora«, za odbranu demokratije i osnovnih sloboda u zemlji. Za Partiju, to je bilo vreme oživotvorenja »Otvorenog pisma« Kominterne jugoslovenskim komunistima, napisanog na osnovi marksističkih procena i stavova Osme partijske konferencije Zagreba kojom je rukovodio metalac i revolucionar Josip Broz. Osnovna poruka »Otvorenog pisma« bila je: povesti bespoštednu borbu protiv svih frakcija u Partiji, i ostvarivati jedinstvo komunista i svih naprednih snaga u borbi protiv buržoazije. Tu je bilo posla za svakog člana KPJ. Zato Ivanu, sada već očvrsлом članu Partije, intelektualcu koji je godinama izučavao marksističku literaturu — nije trebalo mnogo objašnjavati. Okupljao je partijske ćelije, obilazio pojedince, čitao poruku Kominterne, objašnjavao njen sadržaj, duh i poruke, osuđivao frakcije koje su omalovažavale i odbijale »Otvoreno pismo«.

Angažovao se Ivan, u isto vreme, na još jednom izuzetno humanom polju — kao rukovodilac organizacije »Crvene pomoći« za Beograd i celu Srbiju. Ta organizacija proleterske solidarnosti organizovana je 1921. godine, u okviru radničkog pokreta. Njom su rukovodili komunisti, a predstavljala je najširu materijalnu, moralnu, zdravstvenu, pravnu i svaki drugi vid pomoći žrtvama strahovlade u zemlji i širom Evrope. Time je »Crvena pomoć« predstavljala sastavni deo borbe komunista i radničke klase za zaštitu žrtava »Obznane« i Zakona o zaštiti države, a predstavljale to još više u godinama koje su dolazile. Dobrodošla je bila svaka pomoć u novcu, odeći, namirnicama, nadnicama na njivama porodica čiji su hranitelji bili na robiji ili van zemlje. Komunisti na robiji su imali ne samo materijalnu već i moralnu pomoć, a iz tih sredstava su neretko plaćani i advokati koji su ih pred kraljevskim sudovima branili. Pri tom se do imena uhapšenih dolazilo javno — njih su objavljivali radnički listovi, pa su tako komunisti znali ko su žrtve progona i organizovali su za njih pomoć. Mnogi poštteni građani su, neretko, od »Crvene pomoći« i počinjali sa političkim opredeljenjem: prvo bi dali prilog za komunističku porodicu, zatim, po nagovoru komunista, orga-

nizovali prikupljanje priloga u svojoj zgradi, u ulici, u zaseoku, da bi, uskoro, i sami postali simpatizeri komunisti, pa i članovi KPJ. Zbog svega toga Ivan se svesrdno prihvatio i poslova u »Crvenoj pomoći«, rukovodeći njenom širokom mrežom u Beogradu i Srbiji. Radio je i to iz dubokih političkih ubeđenja i humanih pobuda, neretko ponavljajući: »Eh, teško tebi, sirotinjo radnička«, nošen i onom karakternom osobinom koju je, kao Malo, poneo sa rodnog ognjišta — da svakome bude na pomoći, naročito onome kome je pomoć drugog neophodna, ne očekujući pri tom nikakvu nagradu za sebe.

Drug Bracan je umro uspravno

Koji dan uoči stravične 1929. godine kralj Aleksandar je najavio zavođenje diktature u zemlji. Pretnju je ostvario 6. januara, na Badnji dan, u duhu onog satiričnog stiha pesnika Milorada Mitrovića: »Ko god stane na put mojoj carskoj volji — kolji!«

Sumrak je prigušio zemlju. Otpočeo je najkrvaviji obračun sa komunistima, kojih je u to vreme bilo oko 3.500 i toliko skojevaca, kao i sa organizacijom »Crvene pomoći«. Počeli su: hapšenja bez sudskog rešenja, ubistva bez suđenja, punjenje robijašnica. Ivanova verenica i saborac Milica će se kasnije ovako sećati tog mračnog vremena: »Teški su dani bili za sve nas. Hapšenja na sve strane, nijesmo smjeli da idemo jedni kod drugih, tek po nekog od porodice sretnemo i doznamo: uhapšen je taj i taj.«

Uhapšeni su organizacioni sekretar Partije Đuro Đaković i rukovodilac »Crvene pomoći« Jugoslavije Nikola Hećimović. Uhapšeni — pa mučki umoreni negde na austrijskoj granici, sa objašnjenjem za javnost da su, navodno, pokušali da beže u inostranstvo, pa su im čuvari zakona pucali u leđa. U Beogradu su uhapšeni sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Bracan Bracanović, revolucionar rodom iz Ivanovog zavičaja, zatim komunisti i rukovodilac Crvenog krsta Jugoslavije Vlada Nešić i još četrdesetak komunisti, sve ljudi s kojima

je Ivan sarađivao, koji su mu bili bliski. Uhapšeni Bracan i Vlada su, baš kao Đaković i Hećimović — ubijeni. Nešić je u službenim prostorijama u kojima je radio organizovao štampanje i rasturanje komunističkih letaka. Uhapšen je i sproveden u Upravu grada. Odmah se odande proneo glas: izvršio je samoubistvo — skokom sa četvrtog sprata te zloglasne kuće, i to četvrtog dana posle hapšenja, dok još, navodno, nije ni saslušan. Ivan je dobro znao da su sve to laži sem da je njegov saborac Nešić mrtav, jer je video i pamtio kako policija brzo ščepa i izvede na saslušanje, kako je Vujković majstor za mučenje komunista, pa je lako zamišljao pod kakvim je mukama Vlada izdahnuo.

Bracanove muke su potrajale celi mesec. Znali su, s kim imaju posla i očekivali su da će popustiti pod mukama i odgovoriti bar na neko od pitanja o njegovom putovanju i delovanju u Sovjetskom Savezu, o vezama sa rukovodstvima i članovima Partije širom Srbije, o putevima novca koji je, preko »Crvene pomoći«, slao žrtvama režima. Takvi su odgovori mogli biti dragoceni za policiju, ali ih Bracan nije davao. Zapisnika sa tih saslušanja nema niti su ikad i postojali, jer policija ni posle mesec dana saslušanja i mučenja nije imala šta da zapiše. Jednostavno — Bracan je ćutao. O tome kako je Bracan mučen sačuvano je prisećanje jednog od komunista uhapšenih sa njim, Marina Popovića, koji, sem ostalog, piše: »Mučenje Bracana Bracanovića u Specijalnoj policiji nastavljalo se danonoćno osam ili deset dana, a na njegovom telu nije bilo ni jednog milimetra mesa, nije bilo ni jednog dela koji nije dobio bar 50—60 udaraca pendreckom tako da je počeo da otiče. Košulja mu je bila sva krvava«. Tom svedočenju Lepa Nešić, kasnije supruge Moše Pijade i tada takođe uhapšena, dodala je da je Bracan bio »strašno izubijan, tako da ga skoro uopšte nisam mogla da poznam«.

Kada je policija zaključila da je sve što je sa Bracanom pokušavano ostalo beznadežno — mučki su ga, noću 27. septembra 1929. likvidirali na beogradskoj periferiji Lekinom Brdu. U policijskom dokumentu o saslušanju i oslobođenju od odgovornosti dvojice Bracanovih ubica stoji da je on, nakon mesec dana saslušanja, navodno obećao da će pokazati mesto partijske tehnike, do čega je policiji bilo veoma stalo, pa je onamo odmah

sproveden u pratnji četiri službena lica. A kada je tamo stigao on je, navodno, nagao da beži, pa je »ubijen u bekstvu«.

Druga kazna — šest godina robije

Nekako u dane kada su Bracan i desetine ostalih komunista hapšeni i stavljeni na najveće muke, uhapšen je i Ivan. Prilikom pretresa njegove sobe nađena je knjiga »O jednoj Mariji«, a na marginama stranica i na papirićima između njih bile su uredno ispisane beleške o novcu »Crvene pomoći«. Tu je blagajnik Ivan pedantno vodio imena onih koji su prilagali novac za »Crvenu pomoć«, kao i imena i adrese ljudi kojima je taj novac upućivan za život. Činio je to da bi bio čist pred sobom i Partijom, a i zbog toga što aktivnost »Crvene pomoći« zakonom još nije bila zabranjena. Jedini dokazni materijal o njegovom »komunističkom delovanju« bili su knjiga »O jednoj Mariji« i beleške u njoj u vidu »primanja« i »izdavanja«. Opet je pao u ruke Vujkoviću, ali ovaj više nije posezao za svojim savetima, ubeđivanjima i pretnjama. Ne, odmah je počeo sa »sistematskom istragom«.

Tukli su ga volujskom žilom po tabanima, vrećama punim peska po bubrezima, špicovima cipela u cevanice, vrhovima vitke čelične žice po noktima. A opet: krvnik Vujković je, uplašen pred javnošću od smrti Nešića i Bracanovića, želeo da po svaku cenu sačuva Ivanov život, jer bi njegova smrt prelila čašu žuči u Beogradu. Ipak, bio je nestrpljiv u želji da dozna bar koju pojedinost, pa je pribegavao najgroznijem mučenju, tako da su mu sa tabana i leđa visile i otpadale krvave krpe kože i mesa. Onda su nastavljali da ga tuku po mestima sa kojih je otpala koža, da mu peku krvave tabane i dlanove, da ga posipaju vodom kako bi se osvestio i s više fizičkog bola podnosio mučenje. O tom mučenju sačuvala su prisećanja njegovih saboraca iz tih dana, gde nalazimo belešku: »Policija je nad uhapšenim vršila pravu inkviziciju, tukla i mučila. Ne mogu opisati u kakvom su stanju svi bili, a naročito Ivan Milutinović.« Lepa Nešić

je zapisala o Ivanovom stanju: »Kada su ga doveli kod mene, to već nije bilo čovečje telo, toliko su ga bili unakazili mučenjem. Upitali su ga da li me poznaje, on je to porekao samo mahanjem glave«. On sam je, pred istražnim sudijom, kao potvrdu koliko je bio mučen, naveo da ga takođe uhapšeni Marin Popadić u Upravi grada »prebijenog nosio na kiblu radi vršenja nužde, jer sam nije mogao ići«. Verenica Milica je prala njegov krvav veš koga policija nije ni pokušala da sakrije, čime je, valjda, htela da opomene, zaplaši.

Posle dugog, iscrpljujućeg saslušavanja, osuđen je na šest godina robijske i »trajan gubitak građanskih prava«, sa obrazloženjem da je protiv države učinio »dela u povratu«.

Pred sudom se tada našlo dvadesetak komunista, a Ivan je u optužnici naveden na 13. mestu. On ni na ovom suđenju nije priznao da je član Partije, a priloge je osuđenima slao »iz milosrđa«, na sopstvenu inicijativu. Na pitanje predsednika sudskog veća zašto se baš on time angažovao, odgovorio je: »Zato što sam šest meseci iskusio na svojoj koži teškoće zatvora. I zato što sam, kao marksist po ubjeđenju, htio takvima da pomognem.« To mu, razumljivo, nije uzeto za olakšavajuću okolnost kao ni dve činjenice na kojima je insistirao njegov advokat: prva — da zakon ne zabranjuje rad »Crvene pomoći« i da za to ni njegov branjenik ne može snositi krivičnu ili političku odgovornost; i, druga — da je taj student težak stomahni bolesnik, što je, nažalost, bilo tačno i što je bila posledica onih dušmanskih gladnih godina iz bosonogog detinjstva na piperskom kršu.

Na završetku suđenja Ivanu je dozvoljeno da se pred sprovođenje u Sremsku Mitrovicu sastane sa verenicom i najbližom rodbinom. Poljubio je Milicu i rekao joj: »Čuo sam da si plakala kad si čula presudu. Ti ne smeješ plakati. Moraš biti jaka i ne dozvoliti sebi da osjećanja tobom ovladaju.«

U Lepoglavi: Krvavi štrajk gladu

Dugo, osmogodišnje robijanje počeo je u Sremskoj Mitrovici, u memljivoj samici (3,5 m dugoj i 2,5 m širokoj), na presušenom hlebu i vodi. Tu ga je teška stomachna bolest obrvala, pa je, posle izvesnog vremena i preko advokata, zamolio da bude prebačen u Lepoglavu, zavaravajući se praznom nadom da će mu tamo, u tom nekadašnjem učilištu, robijanje biti nešto snošljivije, ako ni zbog čega drugog a ono što će to, ipak, značiti promenu sredine. I sam se začudio kako su mu brzo udovoljili, ne sluteći da će ga i tamo dočekati još memljivija i hladnija samica, bezdušniji režim. »Udobnost« samice će uživati celih šest meseci, mučen teškom bolešću kojoj se odupirao velikom željom za životom, za borbom.

Posle samice došao je u zajedničku sobu, među komuniste takođe osuđene na dugogodišnju robiju. Tu se, nakratko, sreo sa Josipom Brozom, na »Bombaškom procesu« u Zagrebu osuđenim na pet godina robije, zatim sa Mošom Pijade i Rodoljubom Čolakovićem.

Kao član komiteta Partije u kaznionici imao je pune ruke posla: bodrio je onoga ko bi posustao, smirivao sitne zaševce, organizovao učenje. U borbi za kakvo-takvo poboljšanje uslova robijanja osuđeni komunisti su, na osnovi odluke Komiteta, stupili u štrajk gladu. Jednostavno, svaki je odbijao da prima išta od inače veoma loše hrane, što je upravnika, čuvar, lekara i sveštenika zbunilo, ražestilo, jer su u tome videli sopstveni poraz u »prevaspitavanju« komunista. Upravnik je, uplašen da će vest o štrajku izbiti u javnost i on izgubiti službu, odmah ponudio da pregovaraju o izvesnim ustupcima, a njegovo osoblje je pribeglo trikovima i pokušajima da prevari ili namami bar pojedine štrajkače da uzmu šta god od hrane. Sve im je bilo uzalud: komitet Partije je čvrsto držao situaciju u svojim rukama i niko nije popuštao.

Treći dan je štrajkačima bio najteži — nastala je kriza u organizmu, protiv koje su se komunisti borili samo jakom voljom, svešću da moraju izdržati. Ipak, tri teško bolesna druga, među kojima je bio i Ivan, čet-

vrtoḡ dana ujutro nisu mogli ustati. Telo im je otkazalo poslušnost. Bacali su krv. Svakog trenutka im je bilo sve gore. Štrajkači su njih trojicu dugo nagovarali da prestanu sa štrajkom, što ostale neće obeshrabiliti, a pred upravom zatvora neće značiti popuštanje.

Tako su trojica teških bolesnika, pod pritiskom drugova, počeli da primaju hranu. To je uprava shvatila na najpogrešniji način — da štrajkači popuštaju. Čuvari su se odjednom ohrabрили i nasrnuli na štrajkače. Sedmog dana na štrajkače se sručilo i zlo više — zatvorski lekar koji je, u traženju načina da skrši štrajk, došao na ideju da njegove učesnike nasilno hrani. U pratnji dvojice bolničara obilazio je samice i nemoćnim ljudima navlačio luđačke košulje, kako se ne bi mogli braniti od nasilnog hranjenja, a zatim su im kroz usta gurali gumeno crevo i kroz njega im nasilno sipali tečnu hranu. Štrajkači su i tome doskočili — zubima su grčevito stezali crevo i prekidali put hrani. Lekar je tada upotrebio spravu kojom je, pomoću zavrtnja, nasilno otvarao stisnute vilice ili lomio zube, ali su zatvorenici doskočili i tome: snagom volje izbacivali su hranu, grčeci jednjak. Najstrašnije muke su tek dolazile: dvojica stražara bi držali čvrsto spojene vilice zatvorenika, a lekar bi im provlačio crevo kroz nos i kroz njega sipao rastvor jakog sredstva za čišćenje ionako praznih creva. Nastupao je iscrpljujući, smrtonosni proliv koji je ljudima odnosio i poslednji atom snage. Dvojica nisu imali snage da nadžive i te nevolje, pa su izdahnula u najstrašnijim mukama. Jedan od njih bio je Ivanov saborac iz zatvora u Beogradu, Anton Festini, čvrst komunista, željan borbe i sunca rodne Dalmacije.

Štrajk je krvavo ugušen. Upravnik i čuvari shvatili su to svojom pobedom, pa su zaveli još bezočniji režim: samo sat šetnje, ređe pravo na dobijanje paketa od kuće, ređe pravo na dopisivanje sa najrođenijim. O tome su stravično svedočenje u svojim zapisima ostavili Moša Pijade i Ročko Čolaković, učesnici i rukovodioci štrajka. Komunisti iz lepoglavske robijašnice nastavljali su i dalje da se bore. Ivan je bio među najborbenijima, o čemu svedoče i »popravne mere« kojima je kažnjavan za »tome robiје, pedantno upisane u njegov »kazneni karton«: zbog toga što je bio »drzak prema g. proti u školi« — ukor, zbog »stupanja u štrajk glađu« — 8 dana tamnog

zatvora, pooštrenog time što su mu svakog drugog dana vezivali noge i ruke; zbog prigovora stražaru — uskraćeno pravo na pisanje i dobivanje pisma od rodbine za mesec dana; onda »grehovi« zbog kojih je kažnjavao: ukorom; uskraćivanjem prava na prepisku za dva meseca, i, pride, dva posta; opet dva posta. . .

Diktatura: 3.000 godina robije komunistima

U novembru 1933, Ivana, zajedno sa Mošom i grupom komunista, prebacuju u kaznionicu u Sremskoj Mitrovici. Time je režim pokušao da odvoji komuniste političke zatvorenike od ostalih osuđenika i okolnih seljaka, među kojima su »razorno« delovali, okupi ih na jednom mestu i olakša kontrolu i suzbijanje njihove aktivnosti. To je bilo vreme kada je kralj mogao da napravi bilans borbe svoje diktature protiv komunista i radničke klase. Sud za zaštitu države je dotad, dakle u pet godina, osudio 1.446 protivnika režima, mahom komunista i skojevaca, i to na preko 3.000 godina robije.

Sada su se u Sremskoj Mitrovici, u »mladičkoj zgradi«, našli na okupu Moša, Ivan, Stanko Paunović, Oskar Davičo, Boris Žihlerl, Đuro Pucar, Jovan Veselinov i desetine drugih komunista. Smešteni su po sobama, u grupama. Moša, koji će na robiji provesti dugih 14 godina, okupio ih je, izložio im plan rada i borbe: »Buržoazija nas je zatvorila iza ovih zidina. Upotrebimo to vreme za iskivanje naše revolucionarne svesti, za produbljivanje naših znanja o svetu i ljudima — da bismo našim tlačiteljima mogli da vratimo ono što im i pripada. . .«

Komunisti politički zatvorenici su iz iskustva znali da se u zatvorskoj čamotinji jedino organizovanim životom i radom mogu suprotstaviti obesti uprave i čuvara. Oni su od robije i robijašnice otimali što su više mogli: i vremena, i svetlosti, i knjiga, i hrane, i znanja.

Početkom februara 1934. Moša, u dogovoru sa drugovima, traži u raportu slobodu nabavke svih knjiga, časopisa i novina, šetnju na čistom vazduhu tri sata dnevno, slobodu kretanja u zgradi, poboljšanje ishrane, dopi-

sivanje dvaput mesečno sa rodbinom i prijateljima, itd. Na taj raport nije odgovoreno, a režim prema Moši, Ivanu i drugovima je pooštren. Na to komunisti odgovaraju trodnevnim demonstracijama, kojih se kasnije jedan od učesnika, Bane Adreev, ovako sećao: »Cela »mladička zgrada« je planula. Iz svih soba počeli su da viču i lupaju porcijama o rešetke, u vrata i stolove. Zgrada se tresla od vike i lupe, što se čulo kilometrima naokolo. Zatvorenici su počeli da ističu crvene zastave od raznih marama, džempera i šalova, pričvršćenih za drške metli. Na velikim krevetnim čaršavima ispisali smo parole: Dajte nam sunca i vazduha; Bolje uslove života; Bolju hranu; Više poseta i pisanja. Ove parole smo istakli kroz prozore gornjih soba i razapeli ih da se mogu videti čak sa željezničke stanice. Dovikivali smo se iz sobe u sobu, dogovarali se i izabrali rukovodstvo, sastavljeno od predstavnika iz svake sobe: iz sobe broj 6 predstavnik je bio Ivan Milutinović, iz sobe broj 2 Ognjen Prica... Orile su se revolucionarne pesme iz svih soba. Pevalo se do kasno u noć. Sutradan ujutro demonstracije su nastavljene...«

Demonstracije su bile povod da se protiv 26 pobunjenih zatvorenika podigne »na zakonu zasnovana« kolektivna optužnica. Suđenje optuženima, organizovano u zatvoru, demonstranti su pretvorili u osudu režima, što je javnost pratila sa velikim zanimanjem. Komuniste je branila grupa najuglednijih beogradskih advokata, a tok suđenja je pratio i čuveni pariski advokat Etjen Milo, koga je ovde uputila Liga za zaštitu prava čoveka. Međutim, ni blistava odbrana koju je organizovalo rukovodstvo Partije, ni talas osuda svetskog javnog mnjenja, ni prisustvo advokata Miloa, ni hrabro držanje optuženih — nisu mnogo pomogli: optuženi su, u većini, kažnjeni sa još po dve godine robije. Među njima i Ivan, čija se kazna, time, popela na gotovo devet godina. Videći svu tu sudsku lakrdiju, advokat Milo je, sem ostalog, rekao: »Potresen sam celim ovim žalosnim i ružnim, veoma ružnim prizorom; to je sumrak pravosuđa!«

Neposredno posle suđenja Ivana je, kao i ranije u Lepoglavi, posetila verenica i verni saborac u životu Milica. Čuvari im nisu dali da porazgovaraju na osami, da se kao najbliškija bića pozdrave, ražele. Delila ih je rešetka, a tu su bili i revnosni čuvari. Ipak, kad su se rukovali na rastanku, Ivan joj je krišom stavio u ruku dva vešto

savijena partijska dokumenta, ispisana sitnim slovima, sa tačnim uputstvom kome da ih preda. Milica se odlično snašla: sa sobom je vodila i dete kome je Ivan bio kum na krštenju, pa mu je, kobajagi nehajno mu popravljajući kaputić, strpala u džep i te ceduljice, što se pokazalo kao veoma razborito, jer su joj agenti, koji tren potom za stolom u kafani, naočigled kumčeta i gostiju, dobro pretresli sve stvari i odeću.

Komunisti na robiji u Sremskoj Mitrovici bili su fizički odvojeni od naprednog pokreta u zemlji, ali im to nije smetalo da i dalje budu njegov pouzdan deo. Zbog toga su živeli aktivnim političkim životom, imali svoje partijsko rukovodstvo, borili se i pobeđivali. A najviše su, ipak — učili. Polazili su od istine da neko od njih zna više neko manje, ali niko toliko da ne bi imao šta god još da nauči. Izučavali su istoriju, međunarodne odnose, ekonomiku, nacionalno i seljačko pitanje. Onaj ko je znao strane jezike dobio je zadatak da prevodi dela marksističke literature, da bi se, prevedena, izučavala na »Crvenom univerzitetu« u zatvoru, ili dostavljala Partiji da ih umnoži i da članstvu da ih izučava i tako se kroz stalnu borbu, priprema za odlučujuće okršaje sa buržoazijom. To je bila jedinstvena partijska škola u kojoj je svaki slušalac imao zadatak šta i kako da uči, za šta je dobijao i odgovarajuća skripta u kojima su najizrasliji popularno obrađivali teme predviđene u programu učenja. Osuđenici su nešto kasnije ilegalno nabavili i šapilograf, a među zatvorenicima je bilo i onih koji su se za duga rada u ilegali, izveštili u obavljanju poslova oko štampanja i nabavljanja literature i ilegalnim kanalima, spolja, ili prebacivanja iz kaznionice drugovima na slobodi.

Profesor na „Crvenom univerzitetu”

Komunisti politički zatvorenici imali su i svoju zajednicu zvanu Komuna, utemeljenu na iskustvima stečenim za vreme robijanja i na saznanjima »da se jedino udruženim snagama i borbenim stavom može zadobiti i

očuvati izdržljiv položaj na robiji«. Citirana misao je naglašena u uvodnoj odredbi pravilnika zajednice, kojim su zatvorenici, inače, obavezani na negovanje drugarstva i bratskih odnosa i najiskrenije međusobno materijalno i moralno ispomaganje u svakoj nevolji. Komunisti na robiji su morali da se bore za jačanje njihove zajednice, kako bi se organizovano i solidarno izborili za čovečnije uslove života osuđenika. Osuđenici su uneli u zajednički fond sve ono što bi dobili od porodice, prijatelja, »Crvene pomoći«, Crvenog krsta i drugih humanitarnih organizacija — bilo da je reč o knjigama, hrani, odeći, novcu, ili kojoj drugoj potrebi čoveka u ovim teškim uslovima. Bolesnici su iz tog zajedničkog fonda dobijali više hrane i, ako je bilo, lekova, a svi ostali — podjednako. Ivan je, kao težak bolesnik, imao tu, za zatvorske uslove veliku povlasticu, prihvaćenu od svih drugova, ali se on, gotovo uvek, odricao svakog dodatka, ili ga bar podelio sa drugovima.

Sav se angažovao na »Crvenom univerzitetu«, toj svojevrsnoj partijskoj školi koja je pripremala komuniste za odlučujuće bitke. Cilj škole bio je da svaki njen »đak«, svaki komunist politički zatvorenik, obavezno izađe obrazovaniji i politički »potkovaniji« nego što je bio kad je osuđen, kako bi ne samo još smelije već i spremnije služio stvari zbog koje je na robiji. Počinjali su u kružocima, od »azbuke«, a kome je teže išlo sa njim se radilo i posebno, »prekovremeno«. Ivan se posebno zanimao za izučavanje ekonomskih i nacionalnih problema, a naročito seljačkog pitanja, pa je, kao član zatvorske partijske komiteta, rukovodio sekcijom i bio predavač za tu oblast. On će godinama izučavati sve o seljaštvu, o njegovoj spremnosti za savezništvo sa radničkom klasom, o motivima koji ga mogu pokrenuti i pokretati u revoluciji. Onima koji nisu bili najpažljiviji »đaci« ili koje je, zbog njihove neukosti i neupućenosti u nauku, pritiskala neverica u uspeh, često je ponavljao čuvenu Marksovu misao: »Nema širokog druma koji vodi u nauku, i samo oni imaju izgleda da će se ispeti na njene svetle visove koji se ne plaše umora pri penjanju njenim strmim stranama.«

Tako je ceo dan za zatočene komuniste bio isplaniran. Znalo se kada je šetnja, kada vreme igranja šaha, kad diskusije, ali ponajpre — kada obavezni časovi uče-

nja. Time je izgrađivana samodisciplina, stvarane su radne navike, životu se vraćao oduzeti smisao, podizan je opšti nivo obrazovanja. Svako se budio bodro, sa osećanjem da mu dug robijaški dan neće proći uzalud, da će nešto novo naučiti i naoružati se za predstojeće okršaje. Tog vremena i tih zadataka ovako se seća revolucionar i književnik Erih Koš: »Više od 200 ljudi išlo je u ređu na šetnju, više od 200, kao po komandi, u jedan mah je protestovalo, uzvikivalo parolu, štrajkovali glađu. A ipak svaki je živio i svojim vlastitim životom.

Za sve to vrijeme u svom tom šarenilu, naših tri stotine života, Ivan Milutinović je radio, učio, čitao i onda kada je bilo vrijeme odmora. Postelju, na kojoj je ležao, sobu, u kojoj je živio, nijesam vidio ili je ne pamtim. Ali se sjećam dobro da smo, kada je prvoga dana ušao u našu sobu — a tada ga još nijesmo poznavali — svi redom ustali i začutili kao kad učitelj uđe u učionicu.

Blijed, mnogo blijed, sa licem mirnim, na kome su se sijali nemirno samo odblesci svijetla u staklima naočara, on je iz soba, koje su žuborile našim glasovima, dugačkim i uskim tamničkim hodnicima odmicao korakom, odmjerenim i sigurnim. Sa svežnjem novina i knjiga pod miškom, sa olovkom u drugoj ruci, prolazio bi pored nas, susretao nas sa dve-tri ljubazne riječi, s osmjehom kao pozdravom i odlazio u samicu. Tu, u tišini i uzanom prostoru ćelije — samice, radili su preko dana jedan do drugoga Keršovani, Prica, Moša Pijade i Ivan Milutinović.

Posmatrao sam ga. Bio je čovjek osrednjeg stasa a okošt, čija se sva snaga ličnosti skoncentrisala u volju i u njegovom liku izbila u tankim blijedim usnama, čvrsto i odlučno pripijenim jedna uz drugu. . .«

Sa učenjem zatvoreni komunisti su nastavili i u Lepoglavi, kamo su opet, odlukom režima, grupno prebačeni, jer se njihov glas iz Sremske Mitrovice daleko čuo, čak do Pariza, gde je nekako u to vreme otvorena izložba originalnih fotografija o mučenju komunista i demokratskih boraca u zatvorima i robijašnicama Jugoslavije. Pre otvaranja izložbe u Jugoslaviji je boravila delegacija naprednih književnika, sa Romenom Rolanom na čelu, koja je obišla sve robijašnice, pa i Lepoglavu, gde im je pokazana ćelija na spratu, za tu priliku specijalno

doterana, ali ne i ćelija u »sing-singu« — ispod crkve, u kojoj, kako je pisao Colaković, »nije bilo ničeg drugog sem betona i kible«.

Batinanje iz čistog sadizma

U Lepoglavi su komunisti nastavili sa borbom za podnošljivije uslove izdržavanja robije. U tome su, s početka, dosta uspeali, ali samo mesec dana kasnije režim grubo nasrće na njih, o čemu jedan od zatvorenika piše: »Posle više od mesec dana režim je pokupio najkrvoločnije žandarme iz cele zemlje i tajno ih dopremao u lepo-glavsku kaznionu. Oni su jedne noći, oko 3 sata ujutru, upali u naše sobe dok smo mi spavali i počeli da pucaju i tuku levo i desno — koga stignu i koga dohvate. Tom prilikom je Stevo Boljević prostreljen kroz pluća. Partijsko rukovodstvo je kroz naše kanale saopštilo da se drugovi paze i da se ne dadu isprovocirati, jer dželatima imaju nameru da prirede krvavu kasapnicu. Tada je koordinacioni odbor naredio da ljudi leže u krevetima, i da čekaju da ih odatle odvedu. Žandarmi su prilazili krevetima, dizali ljude, mlatili ih, vezivali dvojicu po dvojicu i sprovodili ih kroz dugačke hodnike. Ivana Milutinovića i Keršovaniya vezali su zajedno, prebili ih u sobi i tako vezane, dok su išli hodnicima, stalno ih tukli kundacima, čabrnjacima i motkama. Kroz ovu tuču prošli su svi politički kažnjenici. To je bila dušmanska i ubitačna tuča. Tukli su teškim drvenim predmetima po glavi i leđima, tako da su se ljudi skupljali na gomile u dvorištu sa razbijenim glavama i modricama po celom telu. Svi su izgledali vrlo žalosno. Dok smo čekali tako u dvorištu, neki žandarmi su prilazili pojedincima i ponovo ih tukli cokulama i gazili ih. Ivića su tukli zato što je bio »glasnogovornik« za vreme demonstracija, književnika i pesnika Đorđa Jovanovića — Jarca zato što je sa smeškom pogledao žandarma, druge zato što su se pomakli, a mene zato što sam Makedonac. Batinjanje iz čista sadizma.

Ali nisu uspeali da time ubiju naš revolucionarni duh. Čim smo dopremljeni u Sremsku Mitrovicu energično smo svi protestovali i zapretili štrajkom. Delegati, među kojima je bio i Ivan Mlutinović, izneli su naše zahteve:

poboljšanje uslova života bez tuče i maltretiranja, pet sati šetnje, poboljšanje hrane (naročito za bolesne drugove), zajednički magacin hrane (od poseta, iz paketa ili kupljene za naše pare), dva puta mesečno posete, pravo prijema pisama. Delegacija je vrlo energično istupila i zapretila upravi štrajkom svih političkih kažnjenika. Režim je gubitkom na izborima bio poljuljan. Velika propaganda koju su Partija i »Crvena pomoć« vodili u zemlji i inostranstvu povodom lepoglavskog masakra bila je poduprta mobilizacijom naših roditelja, prijatelja i nekih opozicionih poslanika, koji su intervenisali kod ministra pravde i zahtevali da se položaj političkih zatvorenika poboljša i da se prestane sa nečovečnim postupkom i tučom. Eventualni štrajk političkih zatvorenika glađu mogao je još više da pogorša situaciju. Zato nam Ministarstvo pravde i uprava kaznionice izlaze u susret i prihvataju naše zahteve«.

Prolazili su dugi robijaški dani, sedmice, meseci i godine, u borbi, u radu. Ivan je bio član partijskog rukovodstva u kaznionici; jedan od »dekana« na »Crvenom univerzitetu«; aktivan predavač; borac protiv frakcionaštva koje je i ovde uneo Retko Miletić. U toj borbi, u sago-revanju za stvar Partije, došao je odveć dugo priželikivan 28. oktobar 1937, dan u kome je završio gotovo devetogodišnje robijanje. Zakoračio je van zidina zatvora u kome su vladali srednjovekovni odnosi prema zatočeniku. Rastanka sa njim ovako se seća književnik Koš: »Milutin je robijao devetu godinu u vrijeme kad je prešao prvu mladost i kad svaki čovjek, manje ili više, vrši pregled svog prošlog života, vrši bilans svojih snaga da bi životu konačno dao punu mjeru svojih sposobnosti, pun izraz svoje ličnosti. Devete godine, kao i prve, Milutin je radio istom izdržljivošću, istom odlučnošću, s tačnošću mašine i samo to — podvig je junački, podvig herojski...«

Celu deceniju odlagao venčanje

Zakoračio je na znani i dragi beogradski asfalt, sa karakteristikom koju su mu dali drugovi sa robije — da je bio »običan čovek, ali svuda i uvek pravi čovek«. I od-

mah se uključio u tokove života Partije velikog grada. Ni je želeo ni dana predaha, pa mu je partijsko rukovodstvo moralo gotovo da naredi da odmori bar mesec dana. Prihvatio je. Tako je, prvi put, smogao toliko vremena da ostvari svoju veliku intimnu želju — da se venča sa Milicom Uzelac. Obeležili su to skromno, u selu Vrtištu kod Niša, u domu brata Vasilija. Ta porodična radost je trebala da se ostvari davno, pre punih osam godina, u septembra 1929, ali je Ivan uhapšen i osuđen na dugu robiju. Za sve to vreme verenica Milica je ostala uz njega, verna i pouzdana; često ga obilazeći, zabrinuta za njegovo rovi-to zdravlje, često trpela i najveća poniženja od tamničara — zbog toga što mu nije venčana žena.

Svoj »medeni mesec« su dugo priželjkivali, a on je odveć kratko trajao. Potrebe revolucije, čiji je bio odani vojnik i jedan od rukovodilaca, bile su preče od ličnih želja i potreba, neodgodive. Mladoženju i prekaljenog komunistu partijski zadaci su odveli u Crnu Goru. No i sam je hteo onamo, jer se za duge robije zaželeo susreta sa najrođenijima i zavičajem.

Stigao je u Pipere, zaželeo se rodbine i rodnog sela, sreo se sa komunistima, uspostavio veze sa pokrajinskim rukovodstvom Partije.

Kraj 1937. dočekao je ponovo u Glavnjači. Naredio je to njegov stari znanac i neprijatelj — Svetozar Vujković. Bestijalan kao i uvek kada se obračunavao sa komunistima, Vujković naređuje svojim doušnicima da upadnu i do temelja pretresu uhapšenikov stan nebi li pronašli bilo šta »optužujuće«. Plen je kao i ranije, bio isti: knjige, beleške, i, opet — knjige. Sem ostalih, odnose mu i jednu od najdražih knjiga — »Žena i socijalizam« Avgusta Bebela, koju je za vreme čitanja gotovo svu ispodvlačio, kao i podebelu svesku ispisanu u časovima robijaške dokolice i nesanice, svesku od koje se nije odvajao i na čijim koricama je pisalo »o seljačkom pitanju«. Zauvek su ga lišili i brižljivo spakovane hrpe pisama, njegove prepiske sa životnim saputnikom i saborcem Milicom. Bila je to, u stvari, pesma o njemu i Milici, njihovoj ljubavi i najintimnijim osećanjima, spevana na robiji ili u samačkim sobicama, kad su, fizički, bili odveć daleko jedno od drugog.

O tome su razgovarali i kroz zatvorske rešetke, nekim njihovim nemuštim jezikom, više pokretima usana i

očiju, da ih čuvar ne bi »otkucao«. Smirivao ju je, a sam je bio tužan tog 31. decembra, jer je znao da će i tu — desetu zaredom Novu godinu provesti iza rešetaka, sklupčan na hladnoj drvenoj palači, u psetari sa betonskim podom i zidovima išaranim flekama od krvi stenica koje su ubijali robijaši, tiskajući se po dvojica na jednom kvadratnom metru i braneći se i od te napasti. Ljudi su ležali »u kašiku« toliko nabijeni da je onaj koji je ustajao morao da gazi po drugovima, zbog čega su im se tamni čari rugali: »Eto vam sada vaše pesme, hajte, komunisti pevajte »uz druga je drug«, aludirajući na borbenu i tada veoma popularnu radničku pesmu čije su se prkosne strofe završavale refrenom: »Napred — uz druga je drug«.

Ipak, ispalo je vedrije nego što je očekivao. Bar te novogodišnje noći. Nekako popodne je banuo u kancelariju Vujković, pozvao Ivana preko čuvara, cinički ga dočekao, »prijateljski« opomenuo da se već jednom opameti, a da se, sem ostalog, prijavljuje kod nastojnika zgrade u kojoj stanuje, a onda mu, kao velikodušno, saopštio svoju odluku. »Neću više da te zadržavam ovde, idi pa dočekaj Novu 1938. sa ženom«. Očvrsli revolucionar i stari Vujkovićev »pacijent« i protivnik policije odveć mnogo je znao o životu da bi svoje hapšenje shvatio kao zabunu i slučajnost, a još manje da bi tu odluku Vujkovića prihvatio kao znak njegove dobrodušnosti, ali je znao i to da se policiji ne sme zameriti, jer bi svako novo zamernje značilo i novu robiju, odvajanje od revolucionarnog rada.

Policija je i dalje revnosno pratila Ivana Milutinovića, ali je on, zahvaljujući sve široj mreži saradnika i ilegalnih veza, uspevao da zametne tragove, okuplja mlade ljude oko sebe, obezbeđuje ilegalne stanove za održavanje sastanaka i sklanjanje komunista koje je gonila policija, prikuplja priloge »Crvene pomoći« za porodice čiji su hranioči krvarili za slobodu španskog naroda, organizuje odbranu pojedinih komunista pred sudovima i vodi borbu protiv poslednjih izdanaka frakcija u KPJ, čime je najneposrednije doprinosio Titovoj borbi za ozdravljenje i jačanje Partije i njeno pripremanje za nove, odlučne bitke. Što se njega lično tiče, on se u mnogočemu izmenio. Postao je škrt na rečima, a još škrtiji na osmesima. Život ga je strašno uozbiljio. Mnogo je čitao i radio. Za smeh, pesmu, ples, sport itd. — nije imao vremena.

Smelije okretanje selu

U maju 1939. Ivan učestvuje, na istorijskom zemaljskom savetovanju KPJ koje je, pod Titovim rukovodstvom, održano ispod Šmarne gore. Koji mesec kasnije partijski zadci ga ponovo, sada kao člana CK KPJ, odvođe u Crnu Goru, gde su se već zapažali duboki tragovi njegovih ranijih boravaka i delovanja. Sem ostalog, to se videlo i po širini naprednog pokreta na crnogorskom selu, gdje je još živelo 80 odsto stanovništva, uglavnom pod najnepovoljnijim uslovima i gde se upravo razgarao širok pokret Partije za kulturno i ekonomska napredovanje sela.

Pokret je s početka, 1937. godine, nosio naziv »Seljačko bratstvo«. Njegov cilj je bio da »moralno i materijalno pomaže selo i seljake, radeći na svim poljima: poljoprivrednom, zadružnom, zdravstvenom, socijalnom i prosvjetnom«. Selo ga je svesrdno prihvatilo, videći u njemu mogućnost za poboljšanje vlastitog, veoma teškog položaja. Samo za godinu dana osnovane su 82 organizacije sa preko 7.000 domaćinstava. Potvrdila se Ivanova procena da će i rad »Seljačkog bratstva« biti izvanredna prilika za širenje uticaja Partije na selu. Otvarane su biblioteke, čitana je napredna literatura, pokretane prosvetne akcije, održavana politička predavanja — sve pod rukovodstvom komunista, što vlastima nije moglo ostati nezapazeno. Takva živahnost sela u političkom životu smetala je režimu, pa je »Seljačko bratstvo« ubrzo zabranjeno.

Partija ni toga puta nije »bacila koplje u trnje«, jer je u selu videla političku i ekonomsku snagu neophodnu u predstojećim borbama. Zbog toga osniva novu organizaciju — »Seljačku samopomoć«. On se, pored zadataka vezanih za ekonomsko i prosvetno podizanje sela, bavila i organizovanje tržišta za seljačke proizvode, regulisanje cena, preradom seljačkih proizvoda, nabavkom robe, borbom protiv špekulanata i zelenaških odnosa, organizovanjem zdravstvene službe na selu i prosvećivanjem seljačkih masa. I taj pokret sela je svesrdno prihvatilo; već u prvih osam meseci preko 3000 seoskih domaćinstava postaju članovi društva, da bi se taj broj ubrzo utrostručio. Društvo je, preko svojih filijala, pokretalo i rešavalo sva

pitanja iz širokog programa borbe za selo, pri čemu su komunisti kroz njegov rad ostvarivali jak uticaj na seljake.

Vlast je, ipak, ubrzo shvatila da komunisti, i kroz rad »Seljačke samopomoći«, vrše snažan uticaj na selo i okreću ga protiv režima, zbog toga će krajem 1940. svi sreski načelnici dobiti još jedan strogo poverljiv zadatak — da ispituju rad te organizacije na svom terenu, jer: »taktika djelovanja komunista ilegalnim radom u legalnim formama, u posljednje vrijeme na teritoriji banovine osobite je izražena u ekonomskim zadrugama »Seljačke samopomoći«... Stvorene i rukovođene inicijativom komunista i njihovih simpatizera, ekonomske zadruge »Seljačke samopomoći« su se u posljednje vrijeme eksponirale kao vrlo jak činilac...«

Partija je u ovom kraju zemlje, zahvaljujući ispravnoj Titovoj politici i pod neposrednim Ivanovim uticajem, izvojevala još jednu krupnu pobjedu — u povezivanju sa naprednim pokretom žena. O značaju rada sa ženama govoreno je i na Zemaljskom savetovanju KPJ održanom 1939. godine. »Žensko pitanje« je bilo veoma zapušteno u političkom životu, a ni Partija mu — godinama zauzeta ilegalnom borbom, stalno pod udarima buržoazije, suočena sa teškoćama oko vlastitog snaženja, pretežno okrenuta mobilizaciji radničke klase i borbene omladine — nije posvećivala pažnju koju je, neposredno, zasluživalo. Na Savetovanju je, u dokumentima o pripremanju Partije za predstojeće revolucionarne okršaje, naglašeno da su žene »glavna radna masa pozadine, jer ostaju na njivi, na ulici, u porodici bez hranioca. Značaj rada među ženama je od sudbonosne važnosti zbog ratne opasnosti«.

Tako jasan stav najvišeg partijskog rukovodstva o radu sa ženama Ivan prenosi crnogorskim komunistima, naglašavajući im da će u toliko lakše sprovesti te zadatke jer je to, inače, vreme snažnog antiratnog pokreta žena, vreme njihove borbe za pravo glasa i za popravljivanje teškog ekonomskog položaja porodice, što sada Partija treba da iskoristi za širenje svog uticaja u narodu. Već krajem 1939. u štampi se pojavljuje i prvi javni tekst o tome: »Pa zar da polovina stanovništva — žene, koje najviše stradaju od rata i najviše ga mrze, nemaju pravo da kažu svoju reč? Mi znamo da i nama prijeti opasnost. Život žena, inače paćenički, postao bi neizdržljiv u slučaju rata.

Zato je sudjelovanje žena u odlučivanju o ratu ili miru potrebno i od ogromne je važnosti. Pravo glasa nam treba da bismo i njega upotrijebili za stvar mira«.

Nekako u isto vreme u listu »Žena danas« pisalo je: »Hiljadu puta dovikivale smo svijetu: nećemo više rata! Nećemo takvu politiku koja do ratova dovodi. Mi smo majke i žene, mi iznad svega volimo našu djecu, mi volimo čitavo čovječanstvo, mi ništa drugo ne želimo nego da u svijetu zavladaju mir i sloboda«.

Od akcije Partije među ženama može se istaći: pisanje proglašenja i parola, prijem žena u KPJ i, nadasve, organizovanje protestnih zborova žena kao oblika borbe za pravo glasa, za »jednake dužnosti i jednaka prava« u društvu, za »mir, slobodu i bolji život svoje dece«. Takvih zborova je održano u gotovo svakom sreskom mestu, za njih su pisani borbeni pozivi, na njima istupali komunisti, sa njih objavljivani izveštaji u naprednoj štampi. A da je to najčešće bila teška, mukotrpna borba, da zaostali muž i patrijahalna porodica, neretko, nisu bili manja prepreka od primitivnih žandarma, svedoči i pojedinost vezana za jedan zbor žena u Andrijevići, o kojoj je jedna od žena kasnije pisala u novini: »Obaveštena sam da će se održati konferencija. Pitala sam muža, tako sam morala učiniti, da li mogu da pođem. Nije mi dao. Ja sam mu rekla da ću, ipak, poći. Na to mi je rekao da mu se, ako pođem, više ne vraćam kući. Pored svega toga sam pošla. Kad sam se vratila nije htio da me primi u kuću, iako sam majka dvoje djece. Vratila sam se rodu i tamo provele čitava dva mjeseca. Onda sam se, pod pritiskom rodbine, vratila, ali preko volje — kao odbjegli sluga nepoverljivom gospodaru.«

Dobrodošlica drugarici u Pokrajinskom komitetu

Izučavajući sva pitanja od značaja za selo Ivan je uvek iznova izvodio zaključak da Partija mora posvećivati sve veću pažnju ženi, njenom položaju u porodici, u društvu, njenom političkom organizovanju i pripremanju da surove uslove rata sa što manje nevolja preživi, naj-

češće i sama sa djecom, sa odgovornim društvenim obavezama. Razume se, takvu pažnju je posvećivao i ženi radnici, domaćici, u gradskoj sredini, uopšte ženi borcu za upućivanje dece u život, za ekonomsku i socijalnu stabilnost porodice itd. O njegovom stavu o »ženskom pitanju« svedoče i reči koje je izgovorio na kraju Sedme pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru, Boku, Kosovo i Metohiju i Sandžak prilikom izbora Mileve Vuković, komuniste borca, u Pokrajinski komitet. Ivan je tada sa očevitim oduševljenjem koje je bilo rezultat i zadovoljstva uspešno završenom konferencijom i saznanja o krupnim uspesima partijske organizacije, rekao: »Crnogorskoj partijskoj organizaciji služi na čast da je u redove svog najvišeg rukovodstva izabrala i jednu ženu. To znači da se ta partijska organizacija toliko razvila i toliko ojačala svoj uticaj u svim slojevima naroda, pa i među ženama, da danas ima uslova da izabere jednu ženu u najviše rukovodstvo.«

Sedma konferencija je održana pod Ivanovim rukovodstvom avgusta 1939, nadomak njegovog rodnog sela, na Vranjickim Njivama, četvrt sata hoda od podgoričke policije, pored samog i veoma prometnog puta prema Nikšiću. To je bilo vreme borbe Partije protiv poslednjih bunkera frakcionaštva koji su gotovo dve pune decenije rastakali njenu snagu, vreme velikih priprema Partije za događaje čiji su se obrisi već nazirali.

Konferencija je trajala dve noći i dan. Govorili su delegati opširno, jednostavno, bez fraze i biranja reči. Govorio je i Boris Vukmirović, rukovodilac partijske organizacije za Kosovo i Metohiju. Oštrica njegove diskusije bila je usmerena na razobličavanje frakcionaškog delovanja Petka Miletića, koji je mimo Partije uspostavljao veze sa istomišljenicima u zemlji i inostranstvu, trujući tako zdravo tkivo Partije. Boro se osećao u toliko odgovornijim da o tome govori što je Miletić poreklom bio iz Peći, gradića koji je sada imao jaku organizaciju KPJ.

Na kraju je uzeo reč i Ivan Milutinović. On je analizirao stanje u partijskim organizacijama, otkrivajući delegatima nove, titovske vidike, izražavajući misli koje su im se činile njihovim. Govorio je jednostavnim jezikom, razumljivim svima, bez krupnih reči, bez poštapanja, jasno odslikavajući situaciju, dajući precizne zadatke, nagoveštavajući sudbonosne događaje, analizirajući stanje na

selu. Usvojeni su i najvažniji zadaci, istina nigde zabeleženi, pre svega da se policiji ne bi ostavila čak ni teorijska mogućnost da im uđe u trag i ubaci se u organizaciju komunista, kakvih je »provala« ovde bilo više i od kojih je Partija imala nenadoknadbive štete.

Pozvani na vojnu vežbu pa — pohapšeni

Što se rat više primicao, to je postajalo očividnije da se kralju, buržoaziji i generalima manje ratuje; naprotiv, oni su se okretali protiv onih koji su bili za otpor agresiji, za odbranu. Prva na nišanu se našla Partija. Vojni vrhovi i policija su se dogovorili da najistaknutije komuniste na prevaru okupe i strpaju u koncentracione logore koji su, po ugledu na Hitlera, počeli da niču širom Jugoslavije: u Bileću, u Smederevskoj Palanci, Ivanjici, Višegradu. Napravljeni su spiskovi komunista kojih se treba dočepati.

U januaru 1940. pozvane su »na vežbe« stotine komunista i drugih antifašista, ljudi željnih vojničkih znanja kako bi se što spremnije, sa narodom, suprotstavili, fašizmu. Pozvani — pa pohapšeni. Među uhapšenima bio je i Ivan. On je »priveden« 2. januara, navodno zbog subverzivne delatnosti i kršenja javnog reda i mira. Sproveden je, prvo, na zloglasnu »mansardu« u potkrovlju Uprave grada, rezervisanu samo za komuniste, a odatle u Glavnjaču, gde je zatekao upravo pohapšene »notorne komuniste« Mošu Pijade, Lolu Ribara, Đorđa Andrejevića Kuna, Kostu Stamenkovića, Todora Vujasinovića i druge. Celu noć su Moša i on probdeli nad konceptom pismenog protesta predsedniku vlade i za javnost, oštro osuđujući taj novi protivustavni akt. Kao odgovor, sutradan su dobili — okove. Vezivali su ih debelim lancem dvojicu po dvojicu, ubacili ih u »crne marice«, a iz njih u »ćiru« koji će ih dva puna dana i dve noći truckati od Topčidera do Bileće, često satima stojeći na zaleđenim sporednim kolosecima, zadržavan snežnim nametima i mećavom. Bili su lišeni i svetlosti, i vode, i najnužnije hrane. Cvokotali su vezani ledenim lancima za noge, oskudno odeveni, do-

bro čuvani od utopljenih i revnosnih žandarma. Ivan je bio vezan lancem sa Mošom, starim znancem i saborcem iz Lepoglave i Sremske Mitrovice, revolucionarom koji se 14 godina kalio na robiji, pokretao bitke protiv policije i dobivao ih sa drugovima.

Zatočenik koncentracionog logora u Bileći (1940. god.)

U Bileću, sa njegovim pustim ulicama i šumom bajoneta pitomaca žandamerijske škole, dopratio ih je i žandarmerijski poručnik Terzić koji se glasno hvalio da ga je poslao dvor sa ovlašćenjem da »komuniste nauči pameti«. On je sa sobom doneo i tajnu instrukciju u kojoj je, sem ostalog, pisalo da »komuniste u logoru treba pođvrći najgrubljem režimu, provocirati ih da se bune i, kao buntovnike, u odbrani državnog poretka — pobiti«. Žandarm je ovlašćen da zatvorenika može ubiti i za najmanju neposlušnost a da za to nikom ne odgovara, što je značilo da ga na tu »najmanju neposlušnost« može lako isprovocirati i onda pucati u njega. To tim pre jer su zatvorenike dočekali nemogući uslovi: ledene zidine stare austrijske kasarne zagrljene visokim bedemima i bodljikavom žicom, hladne sobetine, umivaonici bez kapi tople vode, nezamisliv kućni red. Između sabijenih zatvorenika, danju i noću, šetala su dvojica žandarma, sa isukanim noževima na puškama, budno prateći na svaki njihov pokret. To je bila »unutrašnja straža« koja je onemogućavala svako okupljanje, makar i udvoje, svaki razgovor glasniji od najkraćeg sporazumevanja šaputanjem, svaki izlazak napolje i kretanje, svako čitanje knjiga i novina, svaku prepisku sem jednog pisma mesečno najužoj rodbini, svako primanje paketa i novca. Takav kućni red im je pročitao načelnik sreza, naglašavajući ovlašćenja žandarmima da ubijaju i za najmanji prestup, a da za to ne odgovara.

Slomljena rebra, ali uspravna kičma

Stari revolucionari su se zgledali u čudu, shvativši da je sve to stračunato na njihovo psihičko i fizičko uništenje i da su Lepoglava i Sremska Mitrovica prema ovome bile — sanatorijumi. Uveče su, ležeći jedan uz drugog, šaputali o tome kako su ovde stavljeni van zakona, da moraju da se bore za svoje gole živote i živote svojih drugova, da ta borba mora biti organizovana, oštra. Dogovorili su se da glasno i jasno, javno stave do znanja i načelniku sreza i upravniku zatvora da je takav kućni red crniji od kućnih redova Hitlerovih koncentracionih logora, da ga ne prihvataju, da će se protiv njega boriti svim

sredstvima koja će sami birati. Čim su podneli pismenu žalbu, Mošu i Ivana su odveli u kancelariju i prebili im nekoliko rebara, protiv čega su oštro protestovali Lola, Tošo Vujasinović i drugi komunisti. Načelnik sreza, Mili-voje Jojić, ostao je gluv na sve to, ali ni Ivan, ni Moša i drugi nisu posustajali, nisu očajavali, jer su znali da bi ovde očajavanje značilo — poraz. Borili su se na život i smrt — za osnovna ljudska prava, za svoj život i život novih grupa zatvorenika, koje će ovde neprekidno stizati transportima još nekoliko meseci.

Izabran je komitet Partije za logor u koji su, pored Ivana i Moše, ušli i Lola Ribar i Tošo Vujasinović. Počela je smišljena bitka da se javnost, preko rodbine i partijskih veza, obavesti o neizdrživom stanju u logoru. Uspostavljena je veza sa logorskim kuvarom Lazom Kaporom koji je oдавde prvi izneo pisma sa istinom o režimu u logoru i životu logoraša. Izneo je i kućni red koji je, posle nekoliko dana stigao u ruke partijskog rukovodstva beogradskih advokata, a od njih na stranice partijske i napredne štampe. A javnost se od prvog dana najoštrije oborila na ovaj stav iz tog kućnog reda: »Najstrože se zabranjuje: pokušaj negodovanja, odricanja rada ili primanja hrane, otpor ili neposlušnost pretpostavljenim staršinama ili organima javne bezbednosti. Koji se konfinirac ogreši o ovaj propis biće najstrože kažnjen, a pored toga izlaže se opasnosti da u slučaju neposlušnosti bude ubijen vatrenim oružjem.«

Pritisak napredne javnosti postajao je sve veći i oštrije — ne samo da uslovi života u njemu budu snošljiviji već i da se i taj i drugi koncentracioni logori ukinu. Pred tako mudro vođenom borbom zatočenika i pritiskom javnosti uprava logora je počela da popušta. Prvo je dozvolila zagrevanje ledenih soba u kojima se tamnovalo. Potom su logoraši mogli da se druže, onda nešto glasnije šapuću, pa slobodnije razgovaraju, a uskoro i da održavaju predavanja, vode razgovore o pitanjima jačanja Partije i vođenja revolucije, što je za Ivana i druge političke zatvorenike bio nastavak onog starog »Crvenog univerziteta«.

Kada su stigli transporti zatvorenika iz Slovenije i Makedonije, žandarmi su ih držali strogo odvojene od logoraša »bundžija«, ali je Ivan, kao član partijskog komiteta, stupio s njima u vezu, preneo im istinu o režimu u logoru, pozvao ih na solidarnost u borbu, što su oni prih-

vatili. Ubrzo je u logoru, radi zaštite života Moše i Ivana, koje su žandarmi ponovo prebili, počeo štrajk gladu, o čemu je takođe obavještena javnost. A povod za to prebijanje bilo je što su se Ivan i Moša glasno usprotivili naredbama žandarmerije da zatvorenici u stavu »mirno« pozdrave ulazak žandarmerijskog kapetana u sobu. I ne samo što kapetan nisu dočekali u zahtevanom stavu, već su počeli da javno protestuju kad je ovaj počeo po sobi da psuje, galami, preti pištoljem. Odveli su njih dvojicu kao »kolovođe« i tukli kundacima, pendrecima, cokulama. I to je doznala javnost i još otvorenije se okrenula protiv koncentracionih logora i režima u njima.

Pobeda Partije — ukidanje koncentracionih logora

Komunisti Beogradskog univerziteta pisali su otvoreno pismo zatočenim komunistima u Bileću, i ono je objavljeno u naprednoj štampi u zemlji i Evropi. Stupila je u dejstvo i »Crvena pomoć«, organizujući slanje paketa iz cele zemlje zatvorenicima i njihovim porodicama. Javnu akciju za zaštitu života i prava logoraša u zemlji je vodilo rukovodstvo Partije i grupa naprednih advokata sa dr-om Ribarom na čelu. Među protestima je bilo zapaženo i »Odrpito pismo« (otvoreno pismo) druga Speransa (ilegalni nadimak Edvarda Kardelja) Vladimiru Mačeku, političaru koji je sa Cvetkovićem delio vlast u zemlji. Drug Sperans mu je otkrio sve strahote koncentracionih logora, ukazao na lažnu demokratičnost vlade koja je zatočila »najvernije borce i saveznike oslobodilačke borbe«. I ne samo to: Sperans je stigao u Crnogorsko primorje na dogovor sa crnogorskim komunistima o tome kako da organizuju spasavanje zatočenika iz Bileće ako režim pokuša da ih fizički likvidira. U javnost je izašla i vest da je »Velika narodna deputacija« iz svih krajeva Crne Gore i Boke, sastavljena od 117 delegata, posetila 11. marta 1940. godine bana Zetske banovine i predala mu oštru predstavku kojom se tražilo raspuštanje bilećkog logora. Tu deputaciju su organizovali crnogorski komunisti i ona je bila sastavljena od uglednih ljudi iz svih krajeva po-

krajine. U dokumentu koji je predat banu realno je od-slikana i teška situacija u kojoj živi crnogorski narod: carevanje korupcije i špekulacije, vrtoglavi skokovi cena, nespremnost vlade da ublaži narodne muke. U tom izlivu narodne srdžbe zahtevana je zakonska zaštita »onih koji su otvoreno, iskreno i pošteno ustali protiv skupoće i protiv uvlačenja Jugoslavije u rat za račun engleskih lordova i francuskih bankara«. Naglašeno je da se u Bileći »putem izgladnjavanja i maltretiranja uništavaju najbolji sinovi i kćeri naroda Jugoslavije«, pa je svenarodni zahtev da se i taj i drugi koncentracioni logori »raspuste, a internirci iz njih puste na slobodu«.

Bitke su vođene, pobede su dobijane. A logoraši su učili: iz predavanja ovde pisanih i umnožavanih, iz knjiga koje su Kapor i drugovi krijumčarili pored stražara. Sve više vremena su provodili na »zubatom« prolećnom suncu pored Trebišnjice, uglavnom u učenju, diskusijama, dogovorima. Prvi maj su dočekali i »Bilećankom«, pesmom koju je pevao jedan od ovde zatočenih drugova iz Slovenije, Milan Apih. To je ona, i po sadržaju i po pevljivosti melodije čudesno jednostavna pesma protesta protiv nepravdi i stradanja, poziva na bespoštednu borbu za slobodu. Nju su naučili i odmah zapevali svi zatvorenici, što je bio jedinstven hor borbe, hor prkosa, vere u pobedu.

Velika pobeda Partije i svih naprednih snaga u zemlji, pa i u Evropi, bila je što su svi zatvorenici iz Bileće 16. maja pušteni kućama, a ubrzo je rasformiran i koncentracioni logor. Ivan se ponovo našao na pločnicima Beograda, uključujući se u vrtlog borbe, očeličen još jednim novim saznanjem i iskustvom.

Avgust 1940.: sa Titom pod Durmitorom

Usledile su neposredne pripreme Partije za Petu zemaljsku konferenciju. Tom istorijskom skupu su prethodili sastanci i izbori delegata u mesnim, okružnim, pokrajinskim i centralnim rukovodstvima Partije. Kao član CK KPJ, Ivan je dobio zadatak da organizuje održavanje Os-

me pokrajinske konferencije KPJ za Crnu Goru, Boku, Kosovo i Metohiju i Sandžak. On se tog zadatka, kao i svakog ranije, svesrdno prihvatio. Obišao je krajeve, razgovarao sa rukovodstvom i članovima Partije, upoznao se sa problemima s kojima se ljudi nose, pratio izbor delegata, osluškivao bilo naroda u pogledu njegove odlučnosti za odbranu zemlje, a onda se, sa pokrajinskim partijskim rukovodstvom, zabavio oko izbora mesta održavanja tog izuzetno značajnog dogovora.

Odlučeno je da se konferencija održi u najživlje turističko vreme, u avgustu, u najprometnijem turističkom mestu Crne Gore, u Žabljaku. Tamo su tada, inače, navraćale stotine namernika, uglavnom sa strane, pa su i delegati mogli ili prikriveno stići, ili bar pred policijom lako naći izgovor za svoju posetu Crnom jezeru. Skup je održan u zaseoku Bare Žugića, u gostoljubivoj kući istaknutog komunista Dušana Žugića. Tu se, oko drugova Tita i Milutina, pod kakvim imenom ga jedino i znala većina komunista, okupilo četrdesetak delegata. Milutin se od početka lično starao o bezbednosti druga Tita: osigurao mu je sigurnu vezu koje će ga u Podgorici (danas Titograd) dočekati na aerodromu i dovesti taksijem, kojim je upravljao komunista, na Žabljak, gde ga je, u tačno ugovoreno vreme, čekala javka da mu obezbedi smeštaj. Tito se na Žabljaku, kako je kasnije govorio, od prvog koraka bezbedno osećao. Još je rekao da mu se ovaj kraj sviđa, da ovde treba izgraditi aerodrom i letovališta za decu radnika (što će se, nekako odmah posle rata, i ostvariti).

Taj značajan skup komunista radio je cela tri dana, a delegate su obezbeđivali komunisti i skojevci iz ovog kraja. Diskusija je bila živa, duga. Govorio je gotovo svaki delegat, govorio je i drug Tito: o trnovitom putu Partije, o posledicama delovanja frakcionasa, o herojima poput Đure Đakovića koji su za Partiju i narod dali sve što su imali i mogli dati — i svoj život. Čistota Partije, njeno jačanje i povezivanje sa narodnim masama — to su bila pitanja koja je »važni drug« staviio na srce delegata, a onda, kako se neki sećaju, zaključio: »Za sve ovo što smo postigli, drugovi, zaslužni ste u prvom redu vi koji živite s narodom, koji ste bili čisti od svake frakcije i oportunizma i ostali vjerni, odani sinovi radničke klase, odani i vjerni proleterskoj revoluciji.

Naša partija je danas među najčistijim, najjačim i najbrojnijim kompartijama u svijetu. Ja vam na tome čestitam, drugovi«. Svi delegati, među kojima i 10 izabranih za Petu zemaljsku konferenciju KPJ, osećali su se ponosnim što pripadaju tako brojnoj komunističkoj poradi, to ih je nadahnjivalo da oživotvore sve zadatke koje su ovde dobili. Između ostalih, i od druga Milutina koji je govorio o radu komunista na selu, o povezivanju sela i grada, o uključivanju radnika, seljaka i inteligencije u jedinstven front, o jačanju uticaja Partije među ženama.

„Papek” Pete zemaljske konferencije KPJ

Delegati su se ispod Durmitora zaputili svojim položajima u širokom borbenom stroju Partije. Nadahnuti za nove, odlučne borbe. I drugovi Tito i Milutin su krenuli na nove zadatke — da u Zagrebu pripreme održavanje Pete zemaljske konferencije KPJ. Tamo je drug Tito odabrao kuću u kojoj će se održati taj istorijski skup, naznačio glavne zadatke u pripremanju Konferencije, a onda zadužio Milutina, Radu Končara Brku, Franca Leskoška Luku, Pavla Papa, Stipu Ugarkovića Dalmatinca i druge da izvrše te zadatke: uredi odabranu zgradu, organizuju osiguranje kuće i prihvata delegata koji će pristići iz svih krajeva zemlje, nabave hranu za sve učesnike, obezbede spavanje itd. Milutin se zdušno prihvatio svih tih danonoćnih, obimnih i precizno isplaniranih priprema, vršenih pod Titovim rukovodstvom. U isto vreme je vršio i poslednju redakciju svog referata o radu Partije na selu.

U pripremanju Konferencije angažovani su zagrebački komunisti, među kojima stolari, zidari, kuvarice. Kupljeno je crveno platno za dekoraciju zidova i nabavljene namirnice za ishranu stotinjak ljudi za pet dana. Posuđe i pribor za jelo pozajmljeni su od najuglednijeg trgovca u gradu, navodno za prijem kod bana Šubića (koji je tih dana, stvarno, i pripremao banket) za učesnike u štampi najavljenog skupa režimskih ljudi). Grupa

stolara je napravila klupe za delegate i sto za radno predseđništvo, sve u delovima, tako da je sve to uneto neprimetno i sklapano u kući. Grupa zidara je izbila pregradne zidove između prostorija pa je dobivena »kongresna dvorana«. Nabavljene su strunjače, slama i nešto čebadi za spavanje. Prozori su zasrti dvostrukim ponjavama da se sa ulice ne bi otkrilo svetlo petrolejki koje je gorelo danonoćno, a ulazna vrata obezbeđena da se spolja ne mogu otvoriti. Milutin i Končar su nabavili i nešto oružja kojim bi zaduženi i uvežbani delegati, u slučaju napada na zgradu, štitili izvlačenje druga Tita i članova Politbiroa.

Devetnaestog oktobra 1940. u toj kući u Dubravi srelo se 105 delegata koji su predstavljali oko 8.000 članova KPJ. Od njih je 80 bilo hapšeno i izvođeno pred sud za zaštitu države i pred policiju, a 42 su, poput Tita, Moše, Milutina i drugih bili i na višegodišnjoj robiji, tako da su svi delegati imali »fond« od 200 godina teške robe. Svaki od delegata je prihvaćen u Zagrebu na određenom mestu i po dogovoru, neprimetno doveden u kuću u Dubravi. Sve se odvijalo u najboljem redu: policija nikoga nije čak ni primetila, makar da je bilo reč o njoj veoma znanim likovima, sve ljutim protivnicima.

Delegati su se srdačno pozdravljali, otvoreno i tiho razgovarali — o borbama, o drugovima, o revoluciji. Gledali su iznad radnog stola likove Marksa, Engelsa i Lenjina, a iznad tih likova parolu »Živela konferencija KPJ«. Na zidovima sa strane je bila parola — ispisana ćirilicom i latinicom, na srpskohrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku — »Proleter i svih zemalja ujedinite se!« Sve je bilo u redu: i dolazak u Zagreb i prihvati u gradu, i dolazak u kuću u Dubravi; na vreme je počeo rad, za svakoga se našlo sedište, pun tanjir, mesto na podu za spavanje. Sve je to na delegate ostavilo snažan utisak, svedočilo je da iza toga svega stoji um i ruka iskuskog partijskog radnika, za ovaj skup bezimenog. No, ništa za to: prava imena malo je ko ovde znao, a oni koji su se međusobno znali pamtili su se gotovo jedino po ilegalnim nadimcima, kako su ovde najavljivani i kad bi im došao red za diskusiju što je i bila jedna od mera opreze, obezbeđenja od svakog iznenađenja.

Od kako su delegati pristigli niko od njih nije mogao da napusti kuću. Tu su jeli, tu, po podu, kad bi sklo-

nili klupe, spavali, pokriveni onime što je ko imao uza se — kaputom, mantilom. Dani su, srećom, bili lepi, pa se obnoć moglo spavati i bez pokrivača, u odelu, ali je bilo i zagušljivo, jer je tu, u jednoj prostoriji, radilo, hranilo se i spavalo preko sto ljudi, a prozori su otvarani retko, samo na koji tren noću, najopreznije, da ne bi nešto policiji bilo sumnjivo.

Referate su podneli Tito, Kardelj, Milutin, Lola, Vida Tomšić i dr. Govoreno je o svim pitanjima partijskog rada: političkoj situaciji, sindikalnom, seljačkom, nacionalnom, omladinskom i ženskom pitanju, o agitaciji i propagandi, radu u vojsci, partijskoj tehnici, »Narodnoj pomoći« (ranije »Crvena pomoć«). Tito je podneo glavni referat: o jačanju Partije, njenim obavezama u pripremanju naroda za pružanje otpora agresiji protiv Jugoslavije. On je nagovestio sudbonosne događaje, borbu komunista koja će biti teška, u kojoj će biti dosta žrtava. Govorio je i o tome da u tu robu Partija stupa očišćena od frakcionaštva, da ima pouzdano revolucionarno jezgro koje će je sigurno voditi i zdrav podmladak koji će je stalno snažiti. Slušala su ga pažljiva lica, diskretno osvetljena svetlošću petrolejki, već i zarasla u bradu; pamtili su zadatke i upijali poruke, jer se, zbog konspiracije, ništa nije smelo beležiti.

Priznanje partije — izbor u Politbiro

U referatu o seljačkom pitanju Milutin je ukazao da glavna masa stanovništva živi na selu, dosta teško, nezadovoljna svojim ekonomskim i političkim položajem, i da je to glavni izvor saboraca radnicima za buduće bitke. Posebno se zadržao na oceni koju je najviše rukovodstvo KPJ, uoči Konferencije i u okviru priprema za nju, izložilo u svom akcionom programu: »Radnička klasa može postati odlučujući politički faktor, braneći svoje vlastite interese i realizujući istorijsko-društvenu zadaću, samo onda kada pređe svoje klasne okvire i postane vođa i zaštitnik interesa svoga naroda, u prvom redu seljačkih i ostalih narodnih masa«. Bila je to, u stvari, konkretizacija poznate Marksove teze da revolucionarni pobednik može da bude samo ona klasa koja

predstavlja, izražava i akciono zastupa celinu društvenih interesa. Razradio je i stav rukovodstva KPJ izložen u »Proleteru« da »rukovodeća uloga radničke klase nikako ne znači da radnička klasa može sama preuzeti na sebe, na svoja pleća, orijašku borbu protiv dobro naoružanog, nadmoćnijeg neprijatelja i ugnjetača. Rukovodeća uloga radničke klase sastoji se u tome da unese u borbene težnje radnog seljaštva jasnu svijest o zajedničkom neprijatelju, o putevima borbe protiv tog neprijatelja, o ciljevima i dubokoj klasnoj suštini te borbe, o potrebi izdržljivosti, jedinstva i centralizacije u borbi. Na taj način radnička klasa postaje centar za okupljanje seljaštva i ostalih radnih masa«.

Na Konferenciji je, dakle, zaključeno: ne Partija kao monopolista revolucionarne akcije, već Partija kao vodeća idejno-politička snaga, koja ne izvodi revoluciju pa je poklanja radničkoj klasi, siromašnim seljacima i ostalim društvenim slojevima, već Partija kao inicijator i inspirator organizovane i idejno jasno usmerene akcije masa, podsticana stalnom revolucionarnošću naroda, korišćenjem otpora siromašnih slojeva, ukazivanjem na nacionalnu ugnjetenost, usmeravanjem antiratnog raspoloženja naroda, pozivanjem na slobodarske tradicije Jugoslovena.

Referat o radu Partije među ženama podnela je Vida Tomšič. Deo svog izlaganja posvetila je i radu sa »rodoljubivim i revolucionarnim ženama Crne Gore«, naglašavajući da se u tom kraju zemlje broj žena članova KPJ šest puta povećao, što je, u ime partijskog rukovodstva, ocenila kao rezultat rada komunista. Ona je taj podatak navela kao dokaz da su mogućnosti Partije za rad sa masama neiscrpne, naglašavajući da se »baš u ovoj pokrajini, gde se bilo najmanje nadati, opaža najviše razumevanja kod drugova za žensko pitanje, a to je u Crnoj Gori, gde partijska organizacija ima preko 50 žena u Partiji, mnogo više nego i u jednoj drugoj pokrajini, iako su u drugim pokrajinama uslovi za rad među ženama još mnogo bolji.« Niko bolje od Milutina nije znao kolika je vrednost i veličina tog, naizgled nevelikog broja, s koliko upornosti i borbe za svaku drugaricu je to sve postignuto u sredini gde se na ženu, na njen položaj u društvu, još gledalo konzervativno.

Na kraju petog dana rada Konferencije biran je najuži štab Partije — CK KPJ. Zbog konspiracije, imena i prezimena delegata nisu spominjana, već je kod predlaganja navođeno samo: ilegalni nadimak, u ime koje je partijske organizacije ovde, kolik mu je partijski staž, što je po zanimanju, koliko puta je hapšen od policije, kakvo mu je bilo držanje pred klasnim neprijateljem, koliko puta je bio osuđivan. Tako je izabran CK KPJ sastavljen od 31 člana i 10 kandidata. Milutin je izabran i za člana Politbiroa CK KPJ, rukovodstva sastavljenog od 7 članova, što je bilo najveće priznanje očvrsлом revolucionaru, jednom od najbližih saradnika i saboraca generalnog sekretara KPJ, Josipa Broza Tita.

Na sastanku sa delegatima, drug Tito je rekao: »Drugovi, pred nama su odlučujući dani. Naprijed sada u konačnu borbu! Iduću Konferenciju moramo održati u oslobođenoj zemlji — i od tuđina i od kapitalista!«

Delegati su se zaputili stazama revolucije, širom zemlje. Svi su znali da Marksov »voz istorije« dolazi, da ga treba sačekati na »glavnoj stanici«, uskočiti u njega sa narodom — kako komunisti ne bi ostali slučajni saputnici, još na sporednom koloseku. Razišli su se sa uverenjem da je Partija, pod Titovim rukovodstvom prebrodila unutrašnje teškoće, postala organizator i vođa radnog naroda. Krenuli su odlučni da, sa članovima KPJ i narodom, sprovode odluke Konferencije, da se bore i pobeđuju, nadahnuti Titovim optimizmom, verom u ishod borbe, u pobjedu. Milutin će krenuti poslednji, pošto je sve ispratio i osvedočio se da niko nije imao neprilika sa policijom u Zagrebu. Odatle je, kao priznanje od delegata, poneo i onaj nadimak Papek, koji mu je bio veoma drag. On se zaputio za Beograd, gde ga je, po dogovoru, čekala veza iz Crne Gore, komunisti Niko Rolović. Dao mu je, u ilegalnom stanu, dokument sa odlukama Konferencije i rekao: »Pazi, Niko, dobro: ovo ne smije pasti neprijatelju u ruke! Ako dođe do teške situacije — moraš ga pojesti. Jednom rečju — prije se daje život nego ovo!« Kad je Nika ispratio sa željom za srećan put u život, u borbe i njemu i zadacima Partije — krenuo je, po planu Politbiroa, u Metohiju, na Kosovo, užom Srbijom. Na sednice rukovodstava i organizacija Partije i

Skoja. Tumačio je odluke Konferencije, pripremao komuniste za najteži ispit Partije u njenoj istoriji. Tako su radili i ostali Titovi saradnici, u svim krajevima zemlje.

Aprilski rat: Partija je ostala s' narodom

Krajem novembra prešao je u potpunu ilegalnost i preselio se u Zagreb, odakle je Tito rukovodio Partijom. Tu će ostati punih pet meseci, povremeno ilegalno odlazeći u Beograd, po partijskim zadacima. A kad mu je trebala kurirska veza između Beograda i Zagreba — te zadatke je poveravao supruzi Milici. Dva dana uoči Hitlerovog napada na Jugoslaviju boravio je u Beogradu i održao sastanak sa rukovodećim komunistima Srbije. Na rastanku, na železničkoj stanici, supruzi i grupi znana dobacio je, sa papuče vagona: »Držite se hrabro!« Vest o početku rata zatekla ga je u Zagrebu gde je, iz radio-emisije, čuo za razorno bombardovanje Beograda, za divljanje »štuka« nad glavama nedužnog naroda.

U gradu pod Sljemenom 10. aprila je prisustvovao sednici najužeg rukovodstva KPJ na kojoj je odlučeno da se nastave borba, a u koliko dođe do sloma države, koji se i nazirao, da se otpočne sa pripremom oružanog ustanka protiv okupatora. Po odluci Politbiroa kreće preko Like za Hercegovinu i Crnu Goru, kako bi se povezao sa partijskim rukovodstvom i pomogao im u organizovanju otpora. Znao je da će taj put biti dug, pun neizvesnosti i opasnosti, ali je trebalo brzo raditi, jer je brzo radio i neprijatelj.

Do Vrhovina je stigao vozom, punim vojske, trgovaca i činovnika koji su grabili u unutrašnjost zemlje, i ne pomišljajući da brane domovinu. Ali, tu su kompoziciju putovanja prekinuli piloti maršala Geringa. Eksplozije bombi su razarale koloseke i raznosile vagone, ostavljajući iza sebe poginule i ranjene, pravu pustoš. Milutin je, sklonjen iza jednog kamena, prisustvovao toj velikoj ljudskoj tragediji, gledao izgubljenju vojsku koja nikako da organizuje kakvu-takvu odbranu kompozicije, zaštitu nejači, pomoć ranjenima. On sam nije služio vojsku jer je

devet svojih godina, onih koje narod smatra najlepšim u životu muškarca, dakle »vojničkih«, proveo na robiji; posle, kada je izašao sa robije, proglašen je »nepouzdanim« i lišen prava da se, kao vojnik, priprema da brani domovinu. Sada je video da to ne čine ni oni koji tog prava ne samo što nisu lišeni, već im je to bila prva, sveta obaveza. Priskočio je ranjenom vojniku, pozivajući i druge da mu pomognu, ali se niko nije odazvao. Nije se predavao, verujući da je to, ipak, izuzetak, da je narod svoju snagu i raspoloženje pokazao 27. marta, da će se poneti u duhu svoje parole: »Bolje grob nego rob«. Ostavši na čistini i uplašen za vojnikov i svoj život, otkinuo je komad sopstvene košulje i podvezao mu ranu.

Put je nastavio peške, pa biciklom kupljenim od ono malo ušteđevine čuvane za »nedaj bože«, onda opet peške, čak preko Velebita. Gledao je usput vojsku rasutu i razbijenu, silno, narodnom mukom kupljeno oružje razbacano i odbačeno, upaničene više oficire, obezglavljenу vojsku, izgubljeni narod. Bila je to žalosna slika sveopšteg stradanja, za Milutina još tužnija kada je, na prilazima Kninu, čuo da je Kraljevina kapitulirala.

Okrenuo je ka Sarajevu, a odande u razrušeni, opušćeni, tužni Beograd, grad njegove revolucionarne mladosti koji mu je sada bio nekako sumoran, ćutljiv, sav u nekom grču bola i prkosa.

Odmah se povezao sa rukovodećim komunistima. Sastajali su se, razgovarali o novoj situaciji, o perspektivi borbe i rata. Budući da je bio dobro poznat Vujkoviću i kompaniji, koji su se sada revnosno stavili u službu okupatoru, postojala je opasnost da će ga, kao staru »mušteriju«, pratiti, uhapsiti, zbog čega je, brigom beogradskih komunista, za dvadesetak dana i noći promenio desetak stanova, tako da mu ni najuporniji agenti nisu ušli u trag. Danju je, kako se sećala njegova supruga, neumorno radio, većinom dogovarajući se sa rukovodećim komunistima, a noću »do kasno čitao«. Sem ostalih knjiga, pretežno iz roda marksističke literature, ili onih, istina onda još retkih, knjiga sa sabranim i vrednovanim iskustvima revolucija i oslobodilačkih borbi drugih naroda, čitao je i veoma popularnu i od zvanične vlasti zabranjenu »Kako se kalio čelik«, od sovjetskog pisca Ostrovskeg. On, prekaljeni revolucionar, čitao je kako su

se drugi, eto i čelični — kalili. Mnogo mu se svidela knjiga, a njeni junaci su ga, kako je priznavao, po celu noć »progonili«, pa ju je kao štivo preporučivao supruzi, drugovima.

Iz Beograda se zaputio u Zagreb, na čuveno Majsko savetovanje KPJ. Tu su se, oko Tita, okupili članovi najužeg partijskog rukovodstva i delegati nacionalnih rukovodstava Partije. Zajednički su analizirali situaciju u porobljenoj i raskomadanoj Jugoslaviji. Zaključeno je da je Partija u martovskim i aprilskim događajima položila još jedan borbeni ispit, ojačala svoj uticaj u narodu i jedina od političkih partija u zemlji ostala sa narodom i u ovim najtragičnijim trenucima nacionalne istorije. Ocenjeno je da postoje objektivni uslovi za organizovanje i vođenje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika iz čega su proisticali i zadaci za sve komuniste. S tim u vezi odlučeno je da se pri svim partijskim rukovodstvima organizuju vojni komiteti koji će preduzeti prikupljanje oružja i drugog ratnog materijala, organizovanje borbenih grupa i njihovo pripremanje za oružane akcije. Pre toga je, u aprilu, formiran Vojni komitet pri CK KPJ, sa Titom na čelu. Ocenjeno je da će neprijatelj otpočeti nove, organizovane nasrtaje na komuniste, pa je svim partijskim rukovodstvima naloženo da obezbede veću tajnost rada i sigurniju zaštitu svojih članova, te osiguraju rad partijske tehnike (za umnožavanje proglašaja, letaka, knjiga iz marksističke literature, pravljenje propusnica, lažnih legitimacija i drugih dokumenata potrebnih za bezbedno putovanje partijskih rukovodilaca i kurira po okupiranoj zemlji). Partijskim organizacijama je postavljen još jedan zadatak: da se što više omasovljuju, i to na taj način što će u svoje redove primati »svce one koji su se pokazali, ili koji se pokazuju u ovim uslovima kao neustrašivi i disciplinovani borci«.

Rukovodstvo Partije, sa Titom na čelu, prelazi u Beograd, da odatle rukovodi borbom. Za to su obezbeđena sigurna boravišta i najnužniji uslovi za danonoćni rad u najdubljoj ilegalnosti, pod nosom okupatora i brojne policije koja je dobro i odavno poznavala likove svih najviših rukovodilaca Partije. Počeo je, bolje reći nastavljen je onaj tako reći filigranski i izuzetno odgovoran rad na održavanju veza sa partijskim rukovodstvima u svim krajevima zemlje, na jačanju partijske tehnike, pra-

ćenju raspoloženja naroda, progona Jevreja iz svih krajeva zemlje, Slovenaca iz Štajerske, Srba iz Pavelićeve »države« i otpora i hrvatskog i srpskog življa takvim progonima. . .

4. jul 1941.: poziv narodu na ustanak

U ranim jutarnjim časovima 22. juna 1941. Hitler je, bez objave rata, napao SSSR. Kada je vest o tome »uhvaćena« u Beogradu, istog dana u dva časa popodne, pod Titovim rukovodstvom, sastao se Politbiro CK KPJ. Sastanak je održan u stanu Milutinovog bliskog rođaka i godinama pouzdanog saradnika. Stražu ispred kuće su držali vlasnik stana i Milutinova supruga Milica. Odlučeno je da se izda proglas koji je te večeri i napisan i već sutradan odštampan u ilegalnoj štampariji i rasturan po Beogradu i celoj zemlji. U njemu je Politbiro, sem ostalog, saopštavao da je »došao onaj najteži čas koji smo mi u našoj borbi predviđali«, a onda nastavio pozivom: »Vi koji stenjete pod okupatorskom čizmom, svi vi koji ljubite slobodu i nezavisnost, koji nećete fašističko ropstvo — znajte da je kucnuo čas borbe za vaše oslobođenje od fašističkog osvajača. . . Proleter i sviju krajeva Jugoslavije, na svoja mesta — u prve borbene redove! Zbijte čvrsto svoje redove oko vaše avangarde, KP Jugoslavije! . . Spremajte se hitno za poslednji, i odlučni boj! Uništavajte fašizam!«

To je bio poziv na ustanak, koji je Milutin svim srcem priželjkivao. Formirano je i vrhovno vojno rukovodstvo, s Titom na čelu, za čijeg je člana imenovan i Milutin. On se našao i na jednom sasvim drugom spisku, koga je agent Vujković, sada verni sluga Nemaca, sačinio na sam dan napada Hitlera na Sovjetski Savez. On je, na osnovi decenijama brižljivo vođene kartoteke, sačinio spisak sa 202 imena poznatih komunista i drugih antifašista koje je odmah trebalo pohapsiti. Na čelu spiska bio je Moša, a odmah iza njega Milutin i Lola. Taj spisak su doktoru Ivanu Ribaru dostavile sigurne veze i pre nego se mastilo na njemu osušilo, a ovaj ga je smesta predao Milutinu. Kad je drug Tito video taj spisak dao je Milutinu zadatak da, preko partijskih veza, obezbedi

da se svi drugovi čija su imena stajala u spisku hitno obaveste o predstojećem hapšenju, kako bi promenili stan i zavarali trag. Milutin, stari poznanik policijskih metoda i veoma upućen u borbu protiv njih, izvršio je i taj zadatak, tako da niko od drugova sa spiska nije uhapšen.

U petak, 4. jula drug Tito je u Beogradu sazvaio sednicu Politbiroa. Sastanak je održan u vili Vladimira Ribnikara, čija je supruga Jara, danas poznata književnica, dočekivala »goste«, uvodila ih u kuću i, sa grupom komunista, čuvala stražu oko kuće. Milutin je na taj istorijski sastanak — što zbog drugih zadataka što zbog opreza, poprilično zakasnio, čega će se kasnije Jara sećati: »Tripot sam izlazila zbog Ivana Milutinovića, koji je zakasnio, tako da su se već bili zabrinuli zbog njega. Konačno je stigao. To je bio žilav čovek, kao da je sav od čvorova, očiju kao igle, oštra prodorna pogleda, koji se pamti. Ali voleo je da se šali, a šale su mu bile jednostavne i dobroćudne«.

Na sednici je odlučeno da se odmah otpočne sa svenarodnim ratom protiv okupatora, a da osnovni oblik oružane borbe, s obzirom na uslove, bude partizanski rat. Politbiro je odredio svoje delegate za pojedine pokrajine i dao im posebna partijska i vojna ovlašćenja, ali i veoma jasan zadatak — da obezbede sprovođenje u život odluke o podizanju ustanka. Takođe je odlučeno da se izda proglas CK KPJ koji je štampan 12. jula. U njemu je, između ostalog, stajalo:

»Radnici, seljaci, građani i omladino Jugoslavije!

U boj! u boj protiv fašističke okupatorske bande koja teži da istrebi ne samo najbolje borce naroda, već i Slovene na Balkanu, koja teži da podjarmi čitav svet, koja teži da zavede najstrašniju vladavinu nad narodima koju pamti istorija. U boj, jer je sada kucnuo čas da zbacimo okupatorski fašistički jaram. U boj, jer je to naš dug pred sovjetskim narodom koji se bori za našu slobodu. U boj, u poslednji boj za uništenje fašističke zaraze.«

Partija, avangarda radničke klase, u borbu je pozvala ceo narod, rukovodeći se našim potrebama i porukama sadržanim u delima i praksi marksista, u rečima Marksa ustanicima proleterskog Pariza 1848: »Nije

stvar proletarijata da svoju revoluciju izvede iza leđa društva, polazeći od sebe, svojih interesa, nego samo usred društva, u matici društva.«

Odazivajući se pozivu Partije, narodi Jugoslavije već u julu ustaju u borbu protiv okupatora. Tom borbom i njenim razgaranjem gotovo cela tri meseca drug Tito je rukovodio iz okupiranog Beograda, uz pomoć svojih najbližih saradnika. Oni su održavali sastanke, analizirali borbe koje su zahvatile Beograd i najveći deo zemlje, slali naredbe i proglase, upućivali delegate i kurire u sve krajeve zemlje. Milutin je, govoreći da je to pravo vreme za revolucionara, stizao s kraja na kraj grada, dočekivao i ispraćao ustaničke glasnike, razgovarao sa poznatim predratnim političarima koji nisu posrnuli na puteve narodne izdaje — da bi njih i njihove pristalice pridobio za saradnju sa komunistima. Radio je danonoćno, svestan svih opasnosti koje ga na ulicama okupiranog velegrada vrebaju, ali nikad se, bez velike potrebe, nije izlagao opasnostima i prepuštao slučajnosti i sreći. Nije priznavao da u revolucionarnom radu ima sitnica, u čemu je bio strog i prema sebi i prema drugima.

Sa Lolom, u oslobođenom Krupnju

U okupiranom Beogradu, zaleglom na raskršću puteva i u zagrljaju dveju velikih evropskih reka, danonoćno su odjekivali pucnji borbenih grupa i plamteli odsjaji požara koji su gutali okupatorske objekte. Za rukovodstvo revolucije dalji boravak u gradu postajao je sve teži, opasniji. I zbog sve češćih racija i blokada. Uz to je 15. septembra izdajnik Milan Nedić izdao proglas u kome je pozvao sve one koji su se »odmetnuli u šumu« i digli ruku protiv okupatora, da se do 17. septembra prijave vlastima, i »njima neće faliti ni dlaka s glave«, dok će svi oni koji se u ta dva naredna dana »ne vrate miru i redu — na svojim leđima osetiti represalije«. Kad je drug Tito pročitao tu Nedićevu nedvosmislenu naredbu, procenio je da će posle najavljenog 17. septembra uslediti potpuna blokada Beograda, čime bi svaki izlazak na slobodnu teritoriju bio onemogućen, ili skopčan sa velikim rizikom. Zbog toga je drug Tito okupio Politbiro i saop-

štio svoju odluku — da napuste Beograd. On je, sa kuririma, krenuo već sutradan, a dva dana kasnije su se, sem ostalih, Milutin i Lola zaputili preko Čukarice i Žarkova — na slobodnu teritoriju.

Sa lažnim legitimacijama u džepu, nestrpljivi da što pre dožive susret sa ustaničkim jedinicama i njihovim jurišima, sa narodom već oslobođene teritorije oko ustaničkog i slobodarskog Krupnja, u kome je pre desetak dana Hitler razvio prvu belu zastavu u Evropi — Milutin i Lola su okrenuli k jugu, u susret borcima čije su akcije pratili i, sa drugom Titom, usmeravali iz Beograda. Sa krajnje periferije, iz mora zelenih kukuruza, pogledom su još jednom pomilovali Beograd, grad njihove revolucionarne mladosti, maštanja i borbi — priželjkujući da mu se što pre, oslobođenom, vrate. A ispalo je da im je to poslednje viđenje, životni oproštaj, »zbogom« Beogradu...

U tek oslobođenom Krupnju poslova za Milutina i Lolu je bilo dosta: tu su radili Komanda mesta, prvi narodnooslobodilački odbor (NOO), odbori radničke kontrole, tu je pripremano istorijsko savetovanje vrhovnog vojnog i političkog rukovodstva revolucije. Milutin, ili, kako su ga ovde prvi odbornici i građani slobodnog Krupnja zvali, Doktor, održao je sastanke, stizao u jedinice i rudnik, pohvaljivao, upućivao, prekorevao, pomagao. A u kratkim noćnim predasima od rada nije želeo da spava u krčmi »Orkić«, u gradiću, jer je pomišljao da bi narod i vojska na to mogli i s prekorom da gledaju, već je od Miće Jeremića, sekretara prvog NOO u Krupnju, zahtevao da mu nameste najobičniji vojnički krevet u Komandi mesta. U tome očevici ni za trenutak nisu videli neku njegovu pozu, već životni stav, dokaz izuzetne skromnosti.

Žureći, obično sa Lolom, na sastanke radnika, jedinica, naroda iz sela, obilazeći ranjenike u bolnici, noćne stražare, često je zviždukao borbenu proletersku pesmu »Crven je istok i zapad...« Pesmu bi »digao« Lola, a Doktor, priznajući da je »rođeni antisluhista« i da u životu nije imao mogućnosti da stekne ni najskromnije muzičko obrazovanje, samo bi zviždao melodiju, gledajući po dalje ispred sebe, najavljujući bar crvenu zoru kojoj se pevalo, za koju se borilo i ginulo.

Krupanj je jednog dana raširenih ruku dočekaio tridesetak prekaljenih boraca koji su godine proveli u kazamatima Sremske Mitrovice, odakle su, uz pomoć partijske i skojevske organizacije, uspjeli da prokopaju tunel ispod zidina ozloglašene robijašnice i da stignu, prvo, među fruškogorske partizane, a odande ovde, na tek oslobođenu teritoriju, usred Hitlerove »evropske tvrđave«. Milutin ih je, činilo se, ponajsrdačnije pozdravio. Bio je dirljiv susret saboraca iz samica, »mladičke sobe«, sa »Crvenog univerziteta«, dakle iz najtežih dana, najsloženijih uslova života i političkog delovanja. Njihov stari drug Čvorak postarao se da im se, koliko je to najviše bilo moguće, obezbedi dobra ishrana i smeštaj, a nekima i preko potrebno lečenje, jer je znao što će iskustvo i pomoć tih ljudi značiti za razmah ustanka, za rad Partije.

Stolice kraj Krupnja su 26. septembra ustaničke 1941. godine bile gostoljubivi domaćin najistaknutijih vojnih i političkih rukovodilaca iz gotovo svih krajeva zemlje. Govorile su vođe ustanka, iznosile rezultate, prenosile poruke, a onda je drug Tito, na osnovi diskusije i predloga, formulisao istorijske odluke: da ubuduće u pokrajinama deluju nacionalna vojno-politička rukovodstva — glavni štabovi narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO), a da njihov rad objedinjuje Vrhovni štab NOPO Jugoslavije; da se formiraju čvrste vojne jedinice, jedinstvenog sastava za celu zemlju; da se posveti veća pažnja obaveštajnoj i snabdevačkoj službi i zbrinjavanju ranjenika; da se obrazuju nove slobodne teritorije, pri čemu će se gubitak jedne teritorije nadoknađivati oslobađanjem druge, još veće; da se nastavi rad na jačanju političkog i borbenog jedinstva naroda u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika i pokloni puna pažnja izboru narodnooslobodilačkih odbora (NOO) kao nosilaca istinske narodne, revolucionarne vlasti. Bio je to presudni dogovor, istorijski trenutak u razvoju oružane revolucije. Bilo je tu zadataka za svakog komunistu, i svakog ustanika, tim pre jer je borba tek počinjala.

Dobre vesti iz ustaničke Crne Gore

Milutin je i ranije, u uzavrelom Beogradu, u ustaničkom julu i avgustu, i ovde, na savetovanju i od glasnika koji su izdaleka stizali, slušao pojedinosti o opšte-

narodnom ustanku u Crnoj Gori, otpočetom svega osam dana posle poziva Politbiroa narodu za borbu. Dobro pripremljen, opštenarodni ustanak je počelo 1.800 crnogorskih komunista i oko 4.500 skojevaca, a za borbu je bilo pripremljeno još oko 30.000 boraca. Za dve sedmice borbi, otpočetih 13. jula napadom na kolone Musolinijevih jedinica, ustaničke snage su narasle na 40 bataljona i oslobodili sva veća mesta, sem Podgorice, Cetinja i Nikšića koje su držale u čvrstim kleštima blokade. U tim borbama je zarobljeno preko 4.200 italijanskih oficira i vojnika. Italijani su, ošamućeni tako visokim gubicima i žestinom borbe ustanika, veoma oštro i reagovali. Sa pet divizija, ojačanih avijacijom i artiljerijom, krenuli su ne samo na položaje ustanika već i na goloruki narod, njegovu imovinu. Bile su to kaznene ekspedicije koje su krenule putevima i bespućem ove krševite pokrajine, krčeći put granatama iz topova i bombama iz aviona, polazeći i ubijajući bez milosti, bez suda i suđenja. Naselja su opustošena: spaljeni su kuće, žito, hrana za stoku; u internaciji je odvođeno sve što nije umaklo ispred kolona; ubijeno je sve živo što je iza odbeglih domaćinstava zaostalo.

U Stolicama je čuo pojedivosti i o borbama u svojim rodnim Piperima, gde je partijska organizacija, osnovana 1920. godine, uoči ustanka brojala 90 članova. Piperi su, okupljeni oko komunista, već krajem maja imali šest pripremnih odreda, a u šest magacina po selima: 220 pušaka, 15 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 180.000 metaka, 10 sanduka bombi, itd., sa čime su, pošto su položili zakletvu, krenuli u ustanak. I hrabro se tukli sa Italijanima na prilazima Podgorice. Čuo je da je ratni put među piperske ustanike doveo i njegovog starog poznanika i saborca sa robije Mošu Pijade, i da je on veoma aktivan u razgaranju opštenarodne borbe, da se partijske ćelije omasovljavaju posle svake akcije, tako da je nakon dva meseca borbi broj članova KPJ udvostručen, pri čemu se u Partiji primaju najsvesniji i najhrabriji borci. U sastavu čete ustanika iz njegovog rodnog sela Cerovica u borbu je, uz mlade borce, krenuo i sedamdesetogodišnjak Miloš Kusanov Lazarević, naoružan nekom starom levorčinom sa tri metka. Komunisti i skojevci su ga javno pohvalili za dobru volju da se bori, ali su ga i upozorili: da će borba biti duga, teška i napor-

na, da će nju moći izdržati samo onaj ko je »kadar stići i uteći, i na strašnom mestu postojati«. On ih je zaskočio: »Znam ja kako se ratuje, djeco. A pored toga, ja sam se naratovao i naživeo, pa ako i poginem — što je moj život prema životu ove mlađarije!« Nije bilo druge — ostao je u četi. A kada su cerovički ustanici iz zasede napali Italijane, stari Miloš je preskočio jednu suvozačicu, skresao iz one levorčine jednog Musolinijevog vojnika i ugrabio sa njega pušku i stotinak metaka. Sav ozaren je rekao: »Eto, djeco, vidjeste li: imao sam rašta sa levorverom na Italijane!«

Komandant partizanskih snaga Crne Gore

Pri kraju septembra drug Tito se, sa članovima Politbroa i Vrhovnog štaba, prebacio u Užice, tada centar »Užičke partizanske republike«, da odatle rukovodi borbom naroda Jugoslavije. Tu je i za Milutina, uvek neumornog radnika, bilo dosta poslova: radio je na jačanju sistema NOO vlasti i organizovanju ratne proizvodnje u partizanskoj fabrici oružja, iz koje su puške, bombe, mitraljezi i municija prebacivani pravo na front, obezbeđivao rezerve u hrani i ratnom materijalu, rukovodio finansijama Vrhovnog štaba. On, zajedno sa drugim rukovodiocima, obilazio frontove, i čini sve ne bi li ubedio četničke glavešine da prihvate borbu protiv okupatora. Međutim, kako su dani borbe oko Kraljeva, oko Požege i drugde odmicali, a četnici sve više gazili u izdaju — Milutin je sve manje bio ubeđen u mogućnost saradnje sa njima.

Dok je tako, sa drugovima, radio na razgaranju revolucije, u grad na Đetinji je, upravo kad se Milutin neposredno angažovao u pripremanju parade i proslave dana oktobarske revolucije, stigla dobra ratna vest iz njegova zavičaja. Bio je to izveštaj o tome kako su oko 300 partizana 18. oktobra, iz zasede kod Jelinog duba, u kanjonu Morače, na putu Podgorica — Mateševo, iznenadili italijansku dugu kolonu i potpuno je razbili: uništili 43 kamiona, ubili u borbi 150, a zarobili 64 italijan-

skih oficira i vojnika. Blistava pobjeda i samo jedan ranjeni ustanik bili su dokaz da ustaničke snage ne treba da imaju glomazne jedinice i da vode frontalne borbe i blokiraju velike gradove, iscrpljujući se i trpeći velike gubitke, već da im zasede, u diverzantskim akcijama, iz prepada — tuku mnogo jačeg neprijatelja. Ta pobjeda, zbog njene veličine i pouka, u Vrhovnom štabu je shvaćena kao uvod u novu fazu borbe crnogorskog naroda i kao velika šansa da se borba razgori. Ukazala se i potreba da se deo crnogorskih ustaničkih snaga, oko 3.500 boraca, uputi ka Sandžaku i, dalje, ka Užicu, uglavnom preko slobodne teritorije, radi pružanja bratske ruke ustaničkim jedinicama u Srbiji i širenju slobodne teritorije prema Bosni. Trebalo je ispraviti i neke greške iz prvih ustaničkih dana, zatim razobličiti četnički pokret koji je i u Crnoj Gori već počeo da hvata korene, preduzeti efikasne mere protiv špijunaže, ratnih špekulacija, pljačke i svih drugih pojava koje prate rat i ljudske nevolje. To su bili samo neki razlozi zbog kojih je drug Tito svog bliskog saradnika Milutina uputio iz Užica u Crnu Goru, imenujući ga za komandanta Glavnog štaba i dajući mu vanredna ovlašćenja.

U Glavni štab je stigao 5. novembra. Ljudi su ga srdačno dočekali. Zatekao je rukovodstvo, jedinice, parti-zansku bolnicu, radio-uređaj i improvizovanu štampariju, grupu od 20 italijanskih oficira, podoficira i šoferu zarobljenih u akciji na Jelinom dubu. Porazgovarao je sa rukovodiocima, osmotrio pažljivo oko sebe, održao više sastanaka, zašao među narod, obišao jedinice. Onda se javio drugu Titu i, na kraju podugog izveštaja o situaciji u Sandžaku u Crnoj Gori, zaključio da se »s punim elanom pristupa daljem radu na širenju i jačanju partijskog rada«. Onda se okrenuo rešavanju praktičnih problema, ništa ne odlučujući sam, dok ne čuje mišljenja i predloge drugih, ali strogo zahtevajući to i od svih drugih. Pre svega nastoji da se dosledno sprovedu odluke usvojene u Stolicama. Potpisuje naredbe o načinu organizovanja parti-zanskih jedinica, njihovom naoružanju i snabdevanju, održavanju mira i reda u naseljima, kontroli sumnjivih lica, a u regulisanju postupka sa ratnim plenom naglašava da »ni jedan partizan ne smije na svoju ruku ništa prisvojiti od zaplijenjenog i ratnog materijala niti plije-

na«. On daje uputstvo o izboru NOO, upućuje delegate u sve krajeve radi izbora dobrovoljaca za Srbiju, odnosno Sandžak.

Okrenuvši se ratnim zarobljenicima lako je zapazio da im Glavni štab na ovoj muci, već 15 dana, obezbeđuje bolje uslove života nego sebi, svojim borcima. On se slo-

Milutin, komandant GŠ NOPO za Crnu Goru (mart 1942. god.)

žio sa onima koji su mislili da je neprihvatljivo da se čuva tako brojna grupa zarobljenika dok stotine komunista i drugih boraca i rodoljuba čame po italijanskim zatvorima, ali je bio za to da se na razmeni radi brzo, efikasno. Na »oslobođenje« od zarobljenika su gonili i stalni pokre-

ti jedinica i krajnja oskudica u hrani. Pre toga su zarobljeni obični vojnici upućeni u njihove jedinice, sa pismom Glavnog štaba italijanskim komandantima: da obustave paljevine, pljačke, interniranje nevinog stanovništva, da se oslobode internirci inače ubuduće »neće biti ni ranjenih ni zarobljenih neprijatelja«, da se organizuje razmena 20 zadržanih oficira i šofera za isto toliko ljudi i žena iz italijanskih zatvora, čija će se imena prilikom pregovora tačno navesti. U isto vreme oslobođeni vojnici su svojim komandantima odneli pisma onih zarobljenika koji su zadržani, u kojima su oni pisali svojim starešinama o izuzetno humanom postupku partizana prema njima.

General Percio Biroli nije žurio sa razmenom, a još je nastojao da ni po koju cenu partizane ne prizna za zaraćenu stranu, stalno tvrdeći da su to »odmetnici«, »banditi«, pa je, sa svoje strane, pregovore sa partizanima poverio svojim saradnicima rodom iz ovog kraja. Međutim, Glavni štab je na to energično odgovorio: sastanak predstavnika obe strane tog i tog dana pored groba glasovitog junaka Prlje, poginulog u borbi sa nasilnikom Mahmutom vezirom, sa odlučnim zahtevom da »sastanku moraju prisustvovati italijanski oficiri, jer su jedino oni mjerodavni za razgovore. Oni mogu biti naoružani, ali bez oružane pratnje. Naši predstavnici doći će naoružani revolverima, ali bez oružane pratnje«. Tačka. Potpis. Pečat.

Italijanski oficiri su došli na pregovore i, kao »gosti«, dobili prednost da prvi »otkriju karte«. Oni su pretili da će ubiti 100 za jednog, da će partizane smrviti. Predstavnici partizana su, odeveni u nove uniforme i opremljeni kao za paradu, dugo slušali, suzdržavajući se da ne planu zbog pretnji i uvreda, a onda ih je Peko Dapčević, u duhu Milutinove naredbe, prekinuo: da oni, kao predstavnici Glavnog štaba, ne daju prebijene pare za pretnje; da su italijanske jedinice skup pljačkaša i pilićara, jer »kod vaših vojnika zarobljenih na Jelinom dubu našli smo toliko kokošaka da su jeli štab i četa tri dana, a pređe toliko da se od nje mogu isplesti za svakog čarape«; da je zahtev da partizani prekinu borbu bespredmetan jer »mi ne bismo ni počinjali sa borbom da smo je mislili tako brzo prekinuti. Ne, mi je nećemo prekinuti, sve dok vas, i Nijemce, i sve ostale ne očistimo iz Jugoslavije, u to budite sigurni.«

»Pale« su nimalo diplomatske reči. Ustali su. I razišli se — neobavljena posla. Milutin je, pošto je pažljivo saslušao izveštaj svoje »misije«, bio zadovoljan završetkom »pregovora«. Znao je da će sada Italijani — popustiti. Tako je i bilo. Tri dana kasnije oni su ponudili razmenu. To je uspešno obavljeno. Uz poruku Glavnog štaba Italijanima, štampanu i u listu »Saopštenje«: »A tebi, krvava psino, Pircio Biroli, slugo još krvavijih pasa, Hitlera i Musolinija, poručujemo: Nestaće tvoje vojske u našim gudurama, kao što su nestale i razbile se tolike vojske što su htjele da pritisnu ove prkosne gore i pokore ovaj nikad pokoreni narod...«

Bratska ruka ispružena ka Srbiji

U Glavni štab su stizali kuriri iz svih krajeva i javljali da se za Crnogorski narodnooslobodilački odred za operacije u Sandžaku javlja višestruko veći broj dobrovoljaca nego što on treba da ima, pa se sad pojavio problem: koga odabrati i uputiti na tako dug put, a koga »potceniti« — da ostane da se bori u svom kraju. Na kraju, odred je formiran na osnovi Milutinove naredbe. Brojao je 3.690 odabranih boraca. Devet bataljona je hitalo iz svih krajeva Crne Gore ka Žabljaku pod Durmitorom, na zbornom mestu. Marševali su sa razvijenim zastavama i pesmom, oduševljeno dočekivani od naroda, glasno govoreći da idu da osvoje Pljevlja i povežu se sa borcima iz Srbije. Tome se Milutin iskreno radovao, u tome je video ostvarenje svojih snova. On je lično ispratio jedinicu iz njegova zavičajne opštine, oko 300 dobrovoljaca, sve biranih momaka. Prvo je izvršio smotru boraca, a onda pročitao pozdrav sovjetskih partizana jugoslovenskim saborcima, emitovanu putem Radio-Moskve: »Mi ruski partizani, šaljemo plamene bratske pozdrave partizanima i vojnicima Jugoslavije. Čuli smo o vašim herojskim podvizima u borbi protiv nemačkog fašizma. Duboko smo uvereni da ćete vi, kao i mi, istrajati u ovoj herojskoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja...« Tu poruku borci su shvatili kao priznanje i poziv na nove borbe u nove pobeде. A onda su neki od onih prijavljenih dobrovoljaca koji su, odlukom rukovodstva, morali da odustanu od tog po-

hoda ka Srbiji, molili Milutina, da im omogući da i oni, ipak, stanu pod zastavu bataljona i krenu na taj daleki put, na šta je on odgovorio: »Kako to, drugovi, gledate na našu borbu!? Šta bi to bilo ako bismo sada svi pošli, a Italijane ostavili na miru u Crnoj Gori? Imamo mi i ovdje dosta posla, ne bojte se.« Na to su neki po godinama stariji drugovi predočili Milutinu, koji inače nije završio vojsku, da će na tom putu za Sandžak i Srbiju biti borbi i pogibija, da mnogi, verovatno, neće imati ratne sreće da prežive, pa je bolje da mladi ovde ostanu, a da idu oni, jer su iskusniji u borbi, jer su stariji zbog čega će za njima, ako i poginu, biti manja šteta, i jer su se naživeli i svakog zla i dobra nagledali, a mladi treba da prežive, da bar nešto od života imaju. Komandant Milutin je pažljivo slušao i te ljude, poštovao to što govore, cenio njihovo čovekoljublje, ali je znao da u ovoj borbi nema mladih i starih, da je ovo borba u kojoj svako ima svoje zadatke i odgovornosti pred pokolenjima, ona zahteva najveće samoodricanje i napore. Sutradan će, u naredbi napisati, da »odlaskom izabranog ljudstva (prema Sandžaku) sektori ne smeju zaostajati u borbenom pogledu«.

Bataljoni su do Pljevalja marševali deset dana. Napad na grad su počeli noću 1. decembra. Pred njima su se, u utvrđenim Pljevljima i objektima oko njih, branili delovi italijanske alpske divizije »Pusterija«, i to mnogo jači nego što se računalo: preko 2.000 vojnika, naoružani sa oko 100 topova, 300 teških i lakih mitraljeza i nekoliko tenkova. Vođene su viščasovne, krvave borbe. Ustaniци su jurišali bez uzmaha, želeći da po svaku cenu osvoje grad koji je partizanima bio »trn u oku« usred nestrane slobodne teritorije, ali su se alpijci žilavo branili — iz bunkera, iz rovova, sa tavana kuća. Napadači nisu uspeali da, u frontalnom sudaru, slome otpor odbrane grada, a u borbi su preživeli teške gubitke — 214 poginulih i 275 ranjenih boraca. O tom napadu, izvedenom uprkos izričitoj zabrani Vrhovnog štaba, drug Tito će posle koji dan, u razgovoru sa grupom boraca iz sastava Odreda koji su ušli u Prvu proletersku, reći da je napad na Pljevalja »bio jedan od onih frontalnih napada koji su nam donijeli toliko poraza«, zbog čega je deo odgovornosti poneo i drug Milutin, što mu je drug Tito otvoreno u pismu rekao.

Deo odreda, u svemu dva bataljona, ušao je, 22. decembra, u Prvu proletersku, u Rudom, dok je oko 1.500 boraca ostalo sa Sandžaklijama, zaneti borbama sa Italijanima, ustašama i četnicima.

Vojnički neuspeh na Pljevljima jedva su dočekali neki oficiri bivše vojske, žandari, ljudi željni lake slave i bezbrižna života. Oni su dotad »ziheraški«¹ ćutali, prikriveni i pritajeni, željni da partizani dožive poraz kako bi oni, u duhu one narodne koja kaže da jednome ne može svanuti dok se drugima ne smrkne, mogli dići glavu, pojaviti se među narodom sa parolom da se pogne šija pred okupatorom, jer »pokornu glavu sablja ne siječe«, i saććka rasplet događaja na svetskim frontovima. Tako su u Crnoj Gori, posle poraza na Pljevljima, dva najveća zla u istoriji ovog naroda, domaća izdaja i glad — postali još veća nevolja. Oboje su: i izdaja koja se, u vidu četničkog pokreta, širila kao guba, i glad kao posledica izuzetno sušne godine — gušili narod i podjednako pritiskali Milutina, što se vidi iz njegovih pisama upućenih u Sandžak, u Hercegovinu, čak u Albaniju. Nastojao je da se štogod kukuruza i bravljeg mesa nabavi, makar i za zlato, kako bi neka gladna usta, borca ili deteta, preživela, a narodu je preporučivao da se sam obračuna sa izdajnicima iz saopštenih redova (poput starih Crnogoraca koji su, na Badnje večer 1707, utrli seme poturicama), jer je »narodno jedinstvo potrebnije nego ikada ranije u našoj istoriji, ali i ugroženije nego ikada«.

Mala Dolores i doktor Bava

Predah od svih tih velikih briga i preteških ratnih zadataka nalazio je kraj uzglavlja ranjenih drugova, u razgovoru sa doktorom Sašom Božović koja je, razmenom za italijanske oficire, došla iz logora u Albaniji, gde je upravo rodila kćerkicu Dolores. Saša je novorođenče dojila pored uzglavlja ranjenika, i Milutin bi joj svaki put doneo nešto u džepu — makar kocku šećera, parče čokolade, šaku riže, govoreći da svi treba da se zauzmu da se Dolores, najmlađa partizanka, i sva deca, sačuvaju u ratnom vihoru kako bi dočekala slobodu, živela lepšim životom. A doveden je tu i zarobljeni hirurg italijanske voj-

ske, dr Đovani Bava. Bio je, čuli su, crnokošuljaš, što on nije osporavao, a kad su ga partizani opkolili branio se kao vuk. Bacio je na njih, kazivali su, ceo sanduk bombi, sve jednu po jednu. Uхватili su ga pre nego što je uspeo da poslednju, sebi namenjenu, aktivira. Ovde, pored Glavnog štaba, bio je krajnje nepovjerljiv, uplašen od partizana. Čim su ga doveli u štab dali su mu zadatak da operiše partizane. Radio je to bez pogovora, upućeni u medicinu su govorili — i savesno. Ipak, rekao je da sve to radi kao ratni hirurg, jer ga na to obavezuje poziv, bez obzira što se radi o protivniku. Kada se malo »otkravio«, jedan od rukovodilaca ustanka mu je počeo da, na tečnom italijanskom, priča dogodovršine iz Milanske skale, pa mu je na kraju, kako-tako, i zapevao jednu od čuvenih Karuzovih arija. U zlo doba je i dr Bava počeo da prihvata tu melodiju, a onda je odbio da odmara na krevetu dok Saša i Dolores leže na podu. Posle koji dan dr Bava je sam prilazio ranjenicima, sve vreme bio sa njima, priznajući da je, ipak, imao posve drugačiju, nepovoljnu predstavu o svojim ratnim protivnicima. Ubrzo ga Milutin uputio u Žabljak, u veliku partizansku bolnicu, gde je kao hirurg bio neophodniji. No, odande je ubrzo do Milutina stigla vest: dr Bava je savesno radio oko ranjenika, ali je jedne noći nestao, pa su za njim upućene potere. Uхваćen je u pokušaju da pobjegne. U upravi bolnice su se čuli predlozi da se zbog toga strelja, jer je napustio ranjenike kad im je bio najneophodniji. Ta nedoumica o njegovoj sudbini stigla je i u Foču, do druga Tita. On je pažljivo ispitao ceo slučaj, još od Bavina otpora pri zarobljavanju, odmerio je sve činjenice, uvažio ljutnju uprave bolnice, ali je zaključio: »Razumijem vašu srdžbu, drugovi, ali da vam pravo kažem i mene da zarobi neprijatelj — bježao bih! Pustite ga!« Naređenje Vrhovnog komandanta je izvršeno i doktor Bava se, sav srećan što je još jednom izvukao živu glavu, prihvatio skalpela, prionuo uz ranjene partizane. Eto, ta priča je stigla do Milutina, a on će: »Bogami je to drug Tito najpametnije riješio: nama je neophodan hirurg, a od mrtve glave više — nikome koristi«.

Suočen sa strašnom glađu i njenim posledicama, Milutin moli Vrhovni štab da mu, iz Rudog, gde se tada nalazio, pošalje nešto zlata ili srebrnjaka kako bi se za to, možda, kupilo nešto žita u Albaniji i podelilo narodu

i jedinicama. Drug Tito shvaća težinu situacije, pa iz oskudnih rezervi Vrhovnog štaba, koje je donedavno prikupljao i čuvao upravo Milutin, izdvaja 100 kg srebrnog novca i milion dinara, i to šalje ustaničkoj Crnoj Gori. Drug Tito taj čudan i težak ratni zadatak poverava kome-saru bataljona »Bijeli Pavle«, starom komunisti i doratnom kamenorescu Đuri Čagoviću, dajući mu tovarnog konja i jaku pratnju. Ta kolonica je od Rudog do Milutina, po dubokom planinskog snegu i ledu, oprezno i sa najvećim teškoćama, obilazeći italijanske, ustaške i četničke patrole, putovala celih 13 dana, uglavnom planinskim bespućem. Đuro je izbegao sve zamke i sa tim karavanom stigao na Žabljak, gradić pretvoren u partizansku bolnicu i sav zanet brigom za ranjene drugove: devojke su ranjenicima donosile hleb, kajmak, svoju opremu spremanu za udaju. Odatle se, pošto je, po Titovom uputstvu, deo srebra dao upravniku bolnice, zaputio preko zasnežene Sinjavine i stigao da obraduje Milutina, uvek zanetog željom da i u najtežim situacijama stvori makar najmanje ratne rezerve — za još težu situaciju. Lično bi podelio članovima Glavnog štaba, kuririma, borcima, odnekud pribavljen i dugo priželjkivan smotuljak duvana i paklo cigaret-papira, frtlj kafe, kesu šećera i komad salame, tablu čokolade itd., pri čemu je naročito pažljiv i bolećiv bio prema svojim kuririma koji su stizali po zimi do Tita u Foči, do jedinica na položajima, do okupiranih gradića. Lično je uzimao uvek poslednji i najmanji deo za sebe, spreman da u svemu pomogne običnom, sada često nemoćnom čoveku — savetom, utehom, poklončićem. Tu osobinu je poneo iz detinjstva, i razvio je na robiji — da drugom pomogne, ne očekujući nagradu, zahvalnost.

Zapodeo bi razgovor sa običnim ljudima, sa narodom — prisno, otvoreno, bez zidanja kula u vazduhu, ali sa optimizmom u pogledu krajnjeg ishoda rata, zbog čega su ga ljudi srdačno sretali i sa najlepšim željama ispraćali. O njegovom čovekoljublju svedoči i ova pojednost zabeležena na kraju ratne zime: preko kurira je dobio za ratne prilike čudnu pošiljku, upućenu negde sa položaja ispod Durmitora, a on ju je, smesta, uputio preko kurira ka Cetinju, na položaj Lovćenskog NOP odreda. To je bilo 200 lira koje je starac Radosav Đurđić ispod Durmitora uputio daleko, daleko — sinu Milošu, ranije

partizanu a tada zatvoreniku na Cetinju, da mu se nađu u nevolji. Novac je sinu poslao preko onoga u koga je imao najveće poverenje — partizanskog odreda ovog kraja. Kuriri su novac prenosili i predavali jedan drugom, a Milutin, koga su ta očeva pažnja i poverenje duboko dirnuli, uputio ga Lovčencima na položaju, zapisujući, na kraju strogo poverljivog naređenja o predstojećim akcijama, njihovu obavezu da taj novac odmah, preko svojih skrivenih kanala, dostave ilegalnoj partijskoj organizaciji na Cetinju, a ova borcu Milošu, i da ga o tome hitno i pismeno obaveste. Novaj je putovao preko sve Crne Gore, kao u mirna vremena, kako književnik Mihailo Ražnatović piše, »iz ruke u ruku, kroz kurirske torbice, ispod bodljivikavih žica, kroz tamničke rešetke, do istanjenih ruku jednog unesrećenog zatvorenika«. I, gle: Miloš Đurđić je posle koji dan dobio — 400 lira. Nekome od tih partijskih ljudi i Milutinovih veza se učinilo da se tih 200 lira mlađiću Milošu bili odveć malo, pa je dodao još toliko, ne tražeći za to nagradu i zahvalnost za sebe. Biće verovatno da je to bio neko od onih ilegalnih boraca Cetinja koji su taj novac proturili Milošu u zatvoru u Bogdanovom kraju. No najvažnije je da su očeve pare stigle u ruke sinu, da je ta očeva ruka, ispružena pod Durmitorom, podržana od Milutina, njegovih komandanata i kurira, dosegla do Lovčena, da su njeni prsti ubacili tu zlehudu ušteđevinu u zatvor, sinu, da je Milutin mogao da ima brigu manje, a jedan otac — jednu nadu više.

Poziv iz Ostroga na jedinstvo, u borbu

U želji da sačuva narodno jedinstvo u borbi protiv okupatora, domaćih izdajnika, gladi, zime i drugih nevolja koje su pritiskale, Glavni štab NOP odreda Crne Gore sazvao je Ostrošku skupštinu rodoljuba iz Crne Gore i Boke. Duša tog skupa 65 uglednih narodnih prvaka, održanog 8. februara 1942, bio je Milutin. To je bilo vreme kad su se brojni partizanski odredi hrvali sa Italijanima i četnicima na svim frontovima ove pokrajine. Održao je uvodni referat o borbama i pobedama, o značaju narod-

nog jedinstva i izdaji četnika, o radu 123 seoska i opštinska NOO na oslobođenoj i 20 seoskih i 15 opštinskih odbora na neoslobođenoj teritoriji, o potrebi da rad svih tih odbora objedinjuje jedan, ovde izabran odbor. Taj skup je, svestan teške situacije i veličine istorijske odgovornosti, radio, kako je u svom »Ratnom dnevniku« zapisao njegov učesnik Savo Orović, »bez ceremonija i deklaracija, ali zato ozbiljno, pribrano i dostojanstveno, kao što dolikuje pravim predstavnicima naroda i braniocima njegove časti i slobode«. Ljudi su glasno razmišljali o tome što i kako da se radi da bi se pobeđivalo i pobeđilo. Osuđivana je izdaja četnika, opisivane borbe, naznačavane obaveze NO, zadaci seoskih straža, narodnih sudova pri odborima, predlagane mere za ublažavanje posledica gladi: popis sve stoke, svih namirnica i svih rezervi žita i rekvizicija svih viškova, organizovanje pazara na oslobođenoj teritoriji i zabrana svakog iznošenja viškova na pijace okupiranih mesta, popis porodica kojima preti opasnost od gladi i kojima se, solidarno, mora pomoći da prežive, upis narodnog zajma itd.

Govorili su istaknuti komunisti, popularni partizanski komandanti, narodni sveštenici, oficiri bivše vojske i političari neokaljana obraza, jednom rečju predstavnici svih rodoljubivih snaga. Oni će do kraja zasedanja, radeći danonoćno, kako je jedino i dolikovalo tom vremenu, i uživajući gostoprimstvo igumana Manastira Ostroga, Leontija Mitrovića — izabrati NOO za Crnu Goru i Boku, sastavljen od 22 narodna izabranika, koji je dobio zadatak da, zajedno sa svim nižim odborima, »postane organizator borbe za život svakog Crnogorca, za život svakog Bokelja«, organizator i nosilac borbe protiv svih izdajnika i izroda, pri čemu »svaki petokolonaš, svaki razbijač narodnog jedinstva mora za nas postati najomrznutiji i najprezreniji čovjek«.

Skupština je usvojila »Proglas narodu Crne Gore i Boke«, koji je umnožen i upućen u sve krajeve. U tom istorijskom dokumentu se, sem ostalog, kaže da »jedinstvo svih rodoljubivih snaga, proizišlo iz dosadašnjih borbi, mora da bude osnova svake dalje borbe«, da je na Skupštini »došlo do izražaja borbena jedinstvo svih kojima je narodna sloboda najveća i najpreča stvar«, da »nikada ništa nije moglo razbiti jedinstvo naših naroda kad su bili u pitanju njihova sloboda, opstanak i čast«,

da su »kapitulirali kralj i vlada i njihovi vojnici, ali ne i narod«, već je za njega »sloboda bila i ostala najveća životna vrijednost«.

Proglas je krenuo putevima borbe i slobode, da poziva i podstiče, hrabri i opominje, a svi delegati su potpisali zakletvu da neće »objesiti svoje puške dok naša pobjeda ne satre i posljednjeg fašističkog krvnika, dok naša pobjeda ne osreći život naše djece i ne ograne grobove naših predaka«. Ispod teksta delegati su, pre svojih potpisa, upisali stihove zakletve:

Ko izdao, braćo, te junake
Rđa mu se na dom raspriila;
Za njegovim tragom pokajnice
Sve kukale — dovijek lagale!

Takvu zakletvu, koja je obavezivala na borbu za budućnost koja će se voditi svim snagama, svim sredstvima i bratskom slogom, potpisao je i komandant Glavnog štaba Milutin, stavljajući pored potpisa samo »privatni namještenik iz Pipera«.

Kao odgovor na te poruke narodu od Skupštine rodoljuba iz narodne svetinje Ostroga, četničke vođe su ispisale letke i, kao poruke »dragom svom narodu«, bacale iz italijanskih aviona, upozoravajući na »tragičnu sudbinu Crnogoraca«, optužujući za sve zlo komuniste. Kraj jednog od tih letaka je glasio: »Strašni narodni sud digao je svoj moćni glas i svoj oštri mač u krstaškoj borbi protiv komunizma, za spas naroda. Ova borba obuhvatila je kao požar svu Crnu Goru. U borbi protiv komunističke aždaje moramo se svi složiti i udružiti«. To je bio još jedan dokaz izdaje četnika, saradnje sa okupatorom; to je bila opomena na budnost. Narod je odgovore na taj četnički otvoreni izaziv nalazio u zaključcima sa Skupštine u Ostrogu, u porukama poziva rukovodstva KPJ objavljenog u »Narodnoj borbi«, pod naslovom »Da niko ne umre od gladi«. Tu rukovodstvo Partije poziva »sve komuniste, sve partizane, sve rodoljube u borbu protiv opasnosti koja nam prijete od još jednog neprijatelja, kojeg nam je doveo okupator, koja nam prijete od gladi... Upisujte zajam, prikupljajte rezerve, bdijte nad svakim zrnom žita — neka svako pomogne narodu i pogodi neprijatelja! Odlučno u borbu za život i pobjedu naroda, u

borbu protiv svih neprijatelja ove borbe! U borbu puškom, olovom, riječju, olovkom i sabirnom torbom. Za poraz okupatora i gladi, za pobjedu naroda i slobode!»

Četnici su jedva čekali da neku meru nove narodne vlasti iskoriste u borbi protiv komunista i NOR-a. Oni su, gde su god stigli, ometali upisivanje narodnog zajma, osuđivali rekviziciju viškova žita i stoke od nešto imućnijih, nazivajući to, javno i tajno, pljačkom, tvrdeći da »dolazi vrijeme kada će se seljacima oduzeti sve: i stoka i zemlja, i inventar, i sve ukomuniti«.

Rodendan Četvrte i Pete proleterske

Partizanske jedinice su se hrabro, ustrajno borile protiv okupatora i četnika, NOO su agilno radili, većina naroda je bila uz rukovodstvo NOP-a, ali — moralo se uzmicati, odstupati k severu Crne Gore, ka Titu i najvišem vojnom i političkom rukovodstvu revolucije uz koje su bile dve prve proleterske brigade, grupa bataljona iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. Tamo su, u junu, od jedinica koje je Milutin dovde doveo odlukom druga Tita formirane Četvrta i Peta proleterska crnogorska brigada, sastavljene od devet odlično naoružanih bataljona prvoboraca iz svih krajeva Crne Gore. Tu vest je prvi saopštio Milutin. On je dobar broj boraca i lično poznao, iz borbi za odbranu svake stope slobodne teritorije. Gledao je ljude, odlučne da nastave borbu širom Jugoslavije. Ti borci, pretežno mladići i devojke, odstupali su iz Crne Gore, ali bez panike, sa pesmom, sa ubeđenjem da će se vratiti u nju kao oslobodioci, kao pobednici. Pevali su i kad su se sreli sa svojim zemljacima iz Prve proleterske, sa Šumadincima, Posavcima, Sandžaklijama, Hercegovcima. Srbijanci su pevali o Moravi, klasanju pšenice, plavetnilu šljiva, ljubavi, želji da se što pre vrata zavijčaju, a Crnogorci o vili koja je bila, a gde bi drugo već na Durmitoru, među partizanima »slušala čas čitanje — Lenjinova vaspitanja i gledala drugaricu kako zbori za pravicu« i još na njihovom barjaku videli »srp i čekić, petokraku«.

U kolu i oko njega bile su i po tri generacije ratnika: sedamsetgodišnji Đoko Pavićević sa dva sina i kćer-

kom, petoro Žugića iz kuće u kojoj su Tito i Milutin održali Osmu partijsku konferenciju KPJ, pukovnik bivše jugoslovenske vojske Savo Orović, već legendarni komandant Sava Kovačević i njegov kurir i sinovac Dragan, komandant Lovčenskog bataljona Prve proleterske Pero Četković i njegov stari otac Blagota, običan borac, pet Milutinovića, sve Milutinovih najrođenijih. U svemu, bilo je tu, među Titovom udarnom grupom, trinaest i po bataljona crnogorskih kćeri i sinova, ili oko 3.000 boraca...

Gledao ih je Milutin, zapućene u budućnost, pa će rukovodiocima oko sebe: »Ova vojska, braćo, ne može izgubiti rat; može i hoće pokojeg borca, može i hoće pokoru borbu, ali rat — nikako!«

Uz vatru na vrh Cincara

Ratni put je druga Tita i grupu proleterskih i udarnih brigada vodio na Zapad, ka Bosanskoj krajini. I evo nas, na tom pohodu, u nedelju naveče 9. avgusta 1942. godine na vrhu planine Cincara. Pod jednim borom rasplamsala se velika vatra, a oko nje Tito, Milutin, Sava Kovačević i grupa rukovodilaca. To im je predah posle napornog ratnog dana. Slušaju emisiju radio-Londona, u kojoj se, pored ostalog, prepričava članak iz uglednog nedeljnika o tome kako Englezi srdačno pozdravljaju »fantastične uspehe« Draže Mihajlovića, »Srpskog Robin Huda«, u borbi protiv Nemaca. Svi oko vatre na to se ljute. Neko od njih okreće dugme na skali. Odjednom »hvataju« emisiju Radio-Moskve. Slušaju hor koji peva borbene pesme »u čast jugoslovenskih partizana«. Pažljivo slušaju, čute, očevидno zadovoljni. Posle se vodi razgovor o Dražinoj izdaji, o partizanskim poredama, o dugim, zaobilaznim putevima istine o tim poredama do javnosti, o novim zadacima. Odjednom se, negde izdalje, od drugih vatri, oglasiše pesme. Sudeći po melodijama to su Krajišnici i Dalmatinci. Pevaju o borbama, o junacima, o poredama. Kao da se nadmeću i u pesmi kao što to čine u borbi, zbratimljeni. Krajišnici pevaju o Marku Oreškoviću Krntiji, omiljenom rukovodiocu iz Like. Pevaju jednostavno, vojnički iskreno, ne naročito složno:

Ustani družo, drugovi te zovu, zovu

Ustani družo Krntija.

Proleterska klasa izgubi druga, druga,

Krševita Lika pravog boljševeka.

Izdajice, kukala vam majka

Platićete Orcšković Marka. . .

Milutinovi prisni drugovi, saborci sa robije i iz rata, tada su prvi put videli njegovu krupnu, tvrdu, mušku suzu. Žalio je ne samo Krntiju već i hiljade drugih koji su, u jurišu, na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji, svojim životom platili cenu slobode. To je već bilo vreme kada su slavne proleterske brigade narodnooslobodilačke vojske napadale Livno, Duvno, Kupres i okolne gradove. Samo u jednom jurišu na Kupres, i samo iz Četvrtle proleterske, poginulo je 68 a ranjeno 80 boraca. To su bili juriši u kojima su izginuli proleterski komandanti Simela Šolaja, Metlo, Špiro Mugoša. Proleter i su jurišali na utvrđene kuće, na bunkere i žice. Napred se nije moglo, a nazad niko nije hteo.

Sledile su nove borbe i nove pobede. Oslobođeno je više od petine Jugoslavije, što je bilo ravno površini Švajcarske ili Belgije, recimo. Sa te teritorije je dejstvovala već snažna i prekaljena vojska, tu je delovala narodna vlast. Posle jednog velikog narodnog zbora u Czinu, na kome je drug Tito prvi put otvoreno rekao da mu je pravo ime Josip Broz i da je metalac iz Zagreba, Milutin i Vlada Zečević, sveštenik — komunista i član Vrhovnog štaba, odlaze u posetu Nuriji Pozdercu, poznatom predratnom političaru, senatoru i uglednom rodoljubu. Pošto su se pozdravili i prijateljski narazgovarali, odjednom će Milutin: »Nurija, brate i družo, hajde sa nama, u partizane!« A ovaj će: »I hoću, da znate: Ako treba — idem noćas!« Na to mu Milutin odgovori: »Ma ne tako, Nurija, navrat nanos, već ostani koji dan kod kuće, sredi porodične prilike. . .« Nurija se više nije dao: »Ne, idem odmah! Dosta mi je ovog straha od ustaša. Dosad sam dva puta pozivan u ustašku vojsku, pa nisam otišao, a kako ću treći puta proći to samo vrug zna. Dosta sam čuvao ovce oko kuće da se ne bih kompromitovao, a sada idem sa vama bez daljeg. . .«

Voz istorije stiže u Bihać

U jeku poslova na sređivanju prilika u tek oslobođenom Bihaću, Milutin je, zajedno sa drugom Ribarom, Mošom i Lolom, dobio od Tita zadatak da učestvuje u pripremama zasedanja Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Milutin se prihvatio i tog zadatka, radujući se rađanju tog ratnog, istinskog svenarodnog parlamenta nove Jugoslavije, čijim će se formiranjem ozakoniti i snažno ojačati trajna organizacija narodne vlasti, stvarane još od ustaničkih dana u Krupnju. O tome će jedan od večnika, seljak iz Mačve, ili »erveni

Kao član VS NOVJ, na Oštrelju (oktobra 1942.)

vodeničar sa Drine, Milan Belovuković Deva, koji je u Bihać pristigao sa proleterima, zabeležiti u svojim ratnim uspomename: »Ivan Milutinović upade u moj magacin; »Šta je, devo, šta se ti ne spremaš' — veli. Rekoh: »Ne razumem te, Milutine'. »Pa, evo mi te čekamo'. »Ma koga' — ja se isčuđujem. »Milana Belovukovića Devu' — veli on. »Treba da ideš za Bihać, ti si' kaže »član AVNOJ-a'. A niti ja znam šta je to AVNOJ, niti je meni to ko kazao do evo sad Milutin«.

Ivan će i ovde dobiti ulogu »papeka«: dočekivaće delegacije i delegate, brinuti o njihovom smeštaju i ishrani, svakog ispratiti posle zasedanja i, uz najlepše želje za srećan put i uspeh u ostvarenju odluka zasedanja, dati štogod novca za put iz onih oskudnih, ali nikad presahlih rezervi Vrhovnog štaba nad kojim je on bdeo.

Okupile su se delegacije iz svih krajeva zemlje, sa ovlašćenjem naroda da mogu, u njegovo ime, odlučivati o budućnosti nove Jugoslavije. Među 14 većnika crnogorskog naroda bio je i Milutin, »privatni namještenik i član Vrhovnog štaba«. Sednicu je 26. novembra, u dvorani ženskog manastira, otvorio hor »Pozorišta narodnog oslobođenja« — himnom »Hej Sloveni«. Pevanju su prethodili i sledili poklici i pozdravi vođi revolucije Titu. To je još snažnije odjeknulo kad je rekao: »Ja sam sretan što mogu danas i ovdje vidjeti najbolje sinove naših naroda, rodoljube, istinske predstavnike naših naroda, koji su se očeličili u ovoj teškoj i krvavoj borbi«.

Milutin je sa ushićenjem gledao te poznate političke ljude, istaknute borce protiv nepravdi, nasilja svih vrsta, fašizma. Po izrazu njihovih lica, po njihovim rečima, po pažnji sa kojom su upijali reči druga Tita, cenio je da su svesni veličine tog istorijskog trenutka i dela u čijem stvaranju učestvuju, da su odlučni da, zajedno sa narodom, nastave borbu do pobede. Video je u njima istinske predstavnike naroda, ljude koji su u najtežim trenucima istorije ostali sa narodom, sa komunistima. Sada se, u mislima, vratio 1941, Beogradu, Krupnju, Užicu i rodnoj Crnoj Gori, vratio onom Marksovom »vozu istorije« koji neumitno dolazi i prolazi; sada i ovde on je, odjednom, video komuniste i narod u istom, zahuktalom »vozu istorije«, na glavnoj pruzi, ovde, u Bihaću, na ovom istorijskom zasedanju, i na jednoj od glavnih stanica istorije. Sa ove pruge i iz ove stanice taj voz istorije, voz jugoslovenske revolucije, očevидno, nije mogao nazad — on je vodio u istoriju, do pobede. Milutin se u to osveđio iz reči svakog narodnog izabranika.

Govori Moša: »Naše veće se ne osniva ni prekasno ni prerano, već upravo u onom trenutku kada ga i unutrašnja i spoljna situacija zahtevaju i čine ga potrebnim i mogućim...«

Težak iz Sinja Pavao Krce govori o tome kako je došlo »jedno veliko rešeto, koje će prihvatiti čitav narod

u celom svitu, a iza rešeta doći će i sito koje će odrediti Tito, i da smo svi došli, ili ćemo doći tom situ: sve što bude sitno, bijedno — propašće kroz to sito, i to je propalo, a sve što je ostalo — to je ostalo. Nama će se dogoditi kao kada majka rađa dite, reć' ćemo čedo. Teško majka tada pati, ali kad primi dite u svoje ruke odmah joj prođe sva muka — tako će i nama biti kada se ova naša borba svrši. . .«

Milutin kao većnik Prvog zasjedanja AVNOJ-a (prvi sleva)

Za govornicu izlazu Luka Stević, stari ratnik sa 11 ordena na grudima: »Drugovi i braćo, ja se kao srpski seljak nađoh čak ovde u Bihaću. Nije ni čudo: koliko srpski narod ima neprijatelja, koliko naš jadni narod ima dušmana — dobro sam se i ovde zaustavio. . .«

Prota Jagoš Simonović poziva većnike: »Drugovi, po završetku ove sjednice razidimo se kao pčele po cvijeću. Govorimo, savjetujmo ljudima, bez obzira na vjeru, položaj, na starost, povežimo ih duboko, jer to od nas zahtijevaju borci koji proliše krv od početka ustanka do danas. . .«

Za reč se javlja Nuriya Pozderac, ovde izabran za jednog od potpredsednika Izvršnog odbora: »Mi, Musli-

mani iz Bosne i Hercegovine, ubijedeni smo da nam nema drugog puta nego u bratskom zagrljaju s vama; mi ćemo stupati u vaše redove, mi u njih već stupamo...»

Milutin grli Nuriju i predlaže da se cela njegova izjava emituje preko »Slobodne Jugoslavije«, što se usvaja.

Na Zasedanju je usvojen Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije, koji je počinjao: »Braćo svih narodnosti i vera!« To je svedočilo o širini borbe, o karakteru AVNOJ-a.

Tito: „Partiji dugujemo sve!”

Posle završetka zasedanja organizovana je zajednička večera u hotelu »Bosna«. Doktor Ivan Ribar, osvedočeni rodoljub i demokrat, otac Lole i Jurice, ovde izabran za predsednika Izvršnog odbora, u zdravici je odao visoko priznanje vođi revolucije i Partije, na šta je Tito, sem ostalog, rekao većnicima: »Ono što sam ja postigao to je djelo naše Partije. Ja sam bio mlad, neuk čovjek, a Partija me je primila u svoje krilo, vaspitala i podigla. Njoj dugujem sve!« Večera je završena ustajanjem svih većnika, pevanjem »Hej Sloveni«, što je bio zavet smelih, ohrabrenje i poziv u borbu, opomene izdajnicima.

Milutin je izabran u Izvršni odbor AVNOJ-a i zadužen za rad Privredno-finansijskog sektora. Obilazu slobodnu teritoriju, naređuje popis mlinova i određuje visinu ušura, reguliše davanje pomoći ljudima bez igde ičega, odlaže plaćanje stanarine do boljih prilika, zadužuje odbore da popišu sve viškove hrane, omoguće razmenu dobara na pijacama, ali samo na oslobođenoj teritoriji, popisuje postupak kako će se, komisijski, vratiti stoka onome ko je prepozna u toru drugog itd. On 15. januara 1943, na osnovi odluke AVNOJ-a, oglašava da je raspisan Zajam narodnog oslobođenja u visini od 500 miliona dinara (kuna), na 10 godina i sa kamatom od 3 odsto. U obrazloženju je naglasio da naši narodi nikada nisu svoju ušteđenu muku, svoja skromna novčana sredstva imali prilike da ulože u rodoljubiviji i plemenitiji posao«, a »garanciju za uloženi novac narod će tražiti u samom sebi, u svojoj borbi, svojoj snazi i svojoj pobjedničkoj volji«. Obveznice, u vrednosti od 100 do 5.000 dnara (kuna),

štampane su u »Borbinog« štampariji i one su, pošto bi ih potpisali svi članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a, ilegalno i legalno rasturane na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji, u ruke ljudi koji bi za njih dali protivvrednost u novcu i tako pomogli borbu. Potpisivali su danonoćno, a Milutin bi organizovao da kuriri u torbama i na konjima,

Izvršni odbor AVNOJ-a (snimljeno u Gračanici, na Rami, 10. marta 1943); sede (sleva), Nurija Pozderac, dr Ivan Ribar i dr Pavle Savić; stoje (sleva) dr Mladen Iveković, Veselin Masleša, pop Vlada Zečević, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević i Mile Peruničić

odmah prebacuju ono što je obnoć potpisano, kako bi što pre stigle u NOO sela i gradova, u komande jedinice. Toga potpisivanja je toliko bilo i Milutin je s njima toliko požurivao da je jedan od potpisnika menica, pop Vlada Zečević, u svojim ratnim uspomnama zabeležio da mu je »od tog silnog potpisivanja omrzlo i rođeno ime«. Jed-

nom su nekolicina potpisnika, nepažnjom, jednu obveznicu od 500 dinara (kuna) pogrešno potpisali, pa se Milutin, kad je to zapazio, ljutio, govoreći: »Nepovratno ste upropastili 500 dinara državne imovine!«

Dok su bili u Bihaću, članovi Izvršnog odbora su se hranili u hotelu »Bosna«. Zajedno bi zaseli za oskudno jelo i neretko prebacivali Milutinu da im daje odveć malu »ministarsku platu«. Bili su u pravu: za tih, gotovo bezvrednih 30 Pavelićevih kuna, koliko su dobijali za mesec dana, ni oresdnji pušač se, sve da je i bilo duvana, nije mogao čestito duvaniti, ali se Milutin nije dao: rat je, vreme opšteg odricanja naroda, stan i hranu imate obezbeđene, a to što dobivate je za najosnovniji džeparac. On je svaki dinar, svaku kunu brižljivo čuvao, često sam ne uzimajući svoju platu, ili ne celu. Jednog dana ih je, tako zanete pričom za oskudnom trpezom zatekao Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Video je kako se krajnje oskudno hrane i obećao im »dodatne kalorije«. Održao je reč: koji dan kasnije su, iz Lušci-Palanke, dobili za ono vreme bogat poklon iz oskudnih ratnih rezervi: kola brašna, suvog mesa, pasulja, povrća. Tome su se iskreno obradovali. Međutim, Milutin je i tu zaveo štednju: odmah je predložio da se deo odvoji za ranjenike, a deo za rezerve koje su prikupljane za ishranu delegata kongresa omladine Jugoslavije (održan od 27. do 29. decembra, u Bihaću). Oba predloga su, razume se, usvojena. I ne samo to: članovi Izvršnog odbora su se, na Milutinov predlog i poneseni njegovim primerom, odrekli i svog trodnevnog i tako oskudnog redovnog sledovanja i dali ga u fond za ishranu delegata omladine.

Dvomesečni period rada u Bihaću za Milutina je, kako je sam govorio, predstavljao najsrećnije, najstvaralačnije njegove dane, dane rada sa narodom i dane ostvarivanja snova u pogledu stvaranja nove, slobodne države. Međutim, neprijatelj nije dao da taj period potraje: pritiskao je na slobodnu teritoriju sa svih strana. Počinjala je »četvrta ofanziva«; kolone boraca, ranjenika i izbeglica okrenule su ka Neretvi, ka Sutjesci, ususret najdramatičnijim događajima. Odatle, od Bihaća, Milutin je, sa Titom i najvišim vojnim i političkim rukovodstvom revolucije, prešao onaj teški i slavni put 20.000 boraca, 4.000

ranjenika i hiljada izbeglica, put koji je vodio preko krvlju zalivene Raduše i Vilića gumna, razorenog Prozora, plahovite Neretve, zaleđenog Prenja, opustošene Hercegovine, snežnog Durmitora, preteće Pive, zlokobnog Vučeva, krvlju zamućene Sutjeske...

Čaj za pesnika Nazora

Na ovom delu ratne staze oslobodilačkog rata Milutin je, kao član najužeg vojnog i partijskog štaba, imao značajnu ulogu, dajući sve od sebe da se spase svaki ranjenik i osiguraju prolazi za kolone boraca i naroda. Posle pada Prozora, organizuje izvlačenje i spasavanje ogromnog ratnog plena i materijala, i slanje oružja i municije do jedinica na položajima, koje su se, na život i smrt, danima odupirale neprijatelju i obezbeđivale vreme za spasavanje hiljada ranjenika. Iz mlina na Rami, gde je Vrhovni štab stalno zasedao i rukovodio »bitkom za ranjenike«, Milutin je, određen za vođu najužeg dela Izvošnog odbora Avnoja, »ojačan« pesnikom Nazorom, brinuo o toj grupi starijih i veoma zaslužnih ljudi, obezbeđivao im pratinju, smeštaj, štogod za jelo i zaštitu od strašne zime. I pored svih poslova, i u najkritičnijim situacijama, on je, kako je dr Ribar zapisao u svojim »Uspomenama iz NOB«, našao vremena »da majstorski podloži vatru i starom i obolelom pesniku Nazoru napravi čaj.« Sem ličnog pratioca, odredio mu je u službu i dva zarobljena Italijana, Marija i Marina, obezbedio dva konjića da mu prenose knjige i kravicu kako bi uvek imao mleka. Nešto kasnije, posle proboja u Hercegovinu i ulaska u još težu »petu« ofanzivu, Milutin će se zauzeti da »Slobodna Jugoslavija« objavi čuvenu Nazorovu »Poruku Dalmatincima« u kojoj im, sem ostalog, poručuje: »Neka se svaka dalmatinska planina prometne u partijsku tvrđavu, svaki naš zaljev u gusarsko gnijezdo protiv otimača našeg mora, svaki naš otok u klisuru, o koju će se razbijati lađa grabežljivog okupatora!«

Na prilazima zaleđenom Prenju organizovao je da se jedinice odreknu stotinjak konja i stave ih na raspolaganje ranjeničkim kolonama, zatim da svaki zarobljeni

italijanski vojnik podmetne leđa pod nosila i spasava one koje je ranio, da desetine patrola pažljivo pretražuju sve staze ranjeničkih kolona i prikupljaju izostale ranjenike i bolesnike. I sam je stizao na sto strana, obično tamo gde je bilo najteže, gde je trebalo podstaći savetom, pohvalom prekorom, rečju o izvesnijem sutra. Tako je stigao i na mestu podizanja legendarnog mosta spasa preko Neretve. Bogat životnim iskustvom, on na licu mesta upućuje u posao inženjerce Vlade Smirnova, svog prijatelja još iz dana »Užičke partizanske republike« i starog mostograditelja, ohrabruje njegove borce. O tome mostu će Smirnov, posle rata, zapisati:

»Za nekoliko stotina kuna što sam ih dobio od Milutina u Bihaću, za troškove tehničke službe, kupili smo 80 kilograma odličnih, novih, dugačkih eksera, u fabričkom pakovanju. To je praktično bila naša jedina priprema...« Sa to malo eksera, sa nešto telefonskog kabla i dasaka — premošćena je zahuktala Neretva. Uglavnom radnim entuzijazmom inženjeraca, velikom ljudskom željom da se otvori put ranjeničkim i boračkim kolonama. Milutin je dugo stajao na početku mosta, propuštajući i požurujući kolone boraca, nosila sa ranjenicima, konje sa dragocenim tovarima. Celu noć je to prolazilo, a on je stvarao red na prilazu, požurivao, raspoređivao, želeo im lakše, srećne puteve — do kakve-takve sigurnosti, hrane, predaha, pobeđe.

Sa uzbuđenjem se sreo sa Crnom Gorom, vraćajući se, sa Titom i divizijom, kao pobednik onamo odakle je, sa svojih desetak bataljona, morao da odstupi pre godinu dana. Održava zborove naroda, sastaje se sa istaknutim rodoljubima i borcima koji su se celo vreme četničke strahovlade borili, oduševljava se Savinom prvomajskom čestitkom Vrhovnom komandantu — pobedom nad italijanskim pukom na Javorku, kod Nikšića, zahteva pažljiv odnos snabdevačkih organa izgladnelih i premorenih jedinica prema narodnoj imovini, preporučuje da se na terenu organizuje izrada džempera, čarapa, opanaka i druge opreme neophodne borcima ovde tek pristiglim i rodom iz svih krajeva zemlje. U tome radu ga prekinula »peta« neprijateljska ofanziva.

Graditelj mosta preko Pive

Kada je drug Tito početkom juna, u jeku ofanzive, podelio divizije na dve grupe, Milutina je, kao člana Vrhovnog štaba i Politbiroa, ostavio sa drugom, zaštitnikom glavnine Centralne bolnice. Tada se rastao sa doktorom Ribarom i pesnikom Nazorom, koje je poslao napred, sa Banijcima, zaželevši im srećan ratni put i susret u povoljnijim okolnostima, koje je nazirao. Istina, pre toga je, u kanjonu Pive, predlagao iscrpljenom Nazoru da ga ostavi na brizi pouzdanim ljudima, rodoljubima, sakrivenog u jednoj od nepristupačnih pećina, ali pesnik na to, i ako je Milutina voleo kao rođenog brata, nikako nije pristajao, jer bi se, kako se branio, »osjećao živ zakopan«.

Treća divizija, sa hiljadama ranjenika, bolesnika i nemoćnih, našla se u potpunom okruženju. Položaj joj se iz časa u čas pogoršavao. Pokušalo se sa ostavljanjem najtežih ranjenika u kanjonu Pive, na brizi sanitetskom osoblju i ilegalcima, sa prebacivanjem u Sandžak, sa probojem za glavinom. Sa svake strane su dočekivani, vraćani natrag, sabijeni na još manji prostor. Milutin se nije odvajao od boraca Prve damlatinske, Treće sandžačke, Pete crnogorske i Mostarskog bataljona, nadnet nad njihovom sudbinom.

Kad je, posle dužeg oklevanja, odlučeno: proboj preko Pive i Vučeva, preko Sutjeske i Zelengore, za Vrhovnim štabom — Milutin se k reci zaputio jedinom stazom, obilazeći izmorene i spotičući se o mrtve i ranjene. Na Pivi, kod Gornjeg Kruševa, zatekao je dugu kolonu i gužvu oko jedinog brvna preko koga su, u ovim dramatičnim okolnostima, trebali da se prebace ranjeni, zbegovi, Savina divizija. Ljudi su preko brvna mogli samo jedan po jedan, konji su rastovarivani, pa njihovi tovari i samari prenošeni na leđa, a oni naterivani u plahu reku da je preplivaju i dohvate se druge obale. Topovi i sva teža oprema su zauvek ostavljeni. Na tom dlanu zemljišta u kanjonu tiskale su se stotine boraca, žena, dece, Italijana koji su nosili ranjenike, tifusara, nešto još nepoklane stoke. Bila je to neopisiva, opasna gužva, koju su povećavali okupatorove tobđžije i piloti nepogrešivo pogađajući u masu i unoseći paniku. Milutin je

shvatio: to je gubljenje vremena — ovde ravno samoubistvu. Zbog toga naređuje da se obustavi prolaz preko brvna i hitno otpočne gradnja mosta. Kratko i jasno je objasnio da će vreme koje će »izgubiti« gradeći most biti višestruko nadoknađeno brzinom prebacivanja preko njega kolona boraca, nosila, natovarenih konja, teških oruđa, stoke. On je sam izabrao mesto za podizanje mosta, pivski tesnac ne širi od 20 m, zaklonjen i od aviona i od topova.

Čim je most podignut, preko njega je zakoračila i satima prolazila kolona. Milutin je satima stajao na njegovom početku, upućivao ljude kada da krenu i kako da idu, sprečavao gužvu. U jednom trenutku pored sebe je ugledao sedamdesetogodišnjeg Đoka Pavićevića, sa sedom bradom i dugom puškom. Opomenuo ga je da se skloni, da ga nepogodi parče avionske bombe, a ovaj će mu: »Neka avioni, Milutine, neka — koliko ih je više nad nama toliko ih je manje nad Rusijom! A ja hoću da s tobom stojeći na položaju — poginem!« Đoko je postajao, a onda, po nagovoru, zakoračio preko mosta, dok je Milutin ostao — dok nisu prošle kolone. Onda je i on okrenuo onom jedinom stazom uz vrletno Vučevo, koja je bila sve gušće zasejana leševima, posustalima.

Svedok smrti komesara Butuma

Plato Vučeva svima se činio spasenjem. Zaseli su, odložili oružje, založili vatre, počeli da previjaju rane, da kolju poslednje rezerve stoke i peku meso. Umesto vode služio im je neotopljen sneg koji je sekao isnucale usne. Ujutro su ih pohodile »štuke«, zasule ih bombama i rafalima. Vučevo se namah pretvorilo u pravu ljudsku kasapnicu. Gotovo da nije moglo pasti mitraljesko zrno a da ne pogodi borca, tifusara, ranjenika, vernog parti-zanskog konja. Tako je ranjen, naizgled lako, i Nurija Pozderac, čovek koga je Milutin izuzetno cenio. Odmah je previjen, pod ličnim Milutinovim nadzorom su za njega napravljena nosila i određeno 16 najboljih boraca, sve komunisti, da ga na smenu nose i čuvai. Nosili su ga pažljivo, da ne bi povređivao rane, a on je sa nosila polako umirući, psovao Čerčila što ne otvara drugi front

i olakša Titovu borbu, pretio Hitleru da će izgubiti rat iako on, Nuriya iz Cazina, neće dočekati dan pobeđe. Ispalo je da je sva ta briga Milutina i drugova oko potpredsednika Nurije bila uzalud: zbog Nurijine bolesti krv se nije mogla zaustaviti, pa je izdahnuo okružen drugovima. Poslednje njegove reči bile su upućene Milutinu: ostavio mu je u amanet sina Seada, koji je sa suzama gledao oca koji umire. Sahranili su ga kao junaka iz narodnih pesama: na vrh Dragoš sedla, bajonetima su iskopali raku i položili ga u nju, daleko od njegovog zavičaja, još dalje od kraja rata.

Uzoru 13. juna 1943. Treću udarnu diviziju je zaustavila 40 puta brojnija (oko 60.000 vojnika), bolje naoružana, uhranjena, odmorna nemačka vojska. Jurišali su Mostarci, Dalmatinci, Sandžaklije, Crnogorci i svi koji su dovde stigli, ne pomišljajući da se odvoje od ranjenih i bolesnih drugova. Jurišali su, gledajući pred sobom, u jurišu, komandante i komesare. Jurišali su zdravi i ranjeni, u talasima, i ginuli. Uto je poginuo i komandant Sava, na šta je Milutin naredio da mu se skinu oznake čina kako ga neprijatelj ne bi prepoznao i skrnavio njegovu telo. U neko doba dana svi su shvatili da se napred ne može. Jedinice su proređene i razbijene u manje grupe, ali se ni jedna, čak ni desetina, ni posluga oruđja, nije predavala, gubila glavu, veru u ishod borbe. Jurišali su u manjim grupama, ginuli ili se probijali, nadživljavajući strahote Sutjeske, spasavajući ranjene drugove.

Gledao je kako na bunker juriša stari Tomo, otac Pera Cetkovića, komandanta Treće divizije na Neretvi usmrćenog iz aviona pred jedan od juriša na Nevesinje. Stari Tomo je jurišao dosta neoprezno, na konju. Opo-minjali su ga da sjaši, da ga Švabe ne uzmu na nišan, a on je odgovarao: »A šta ću se ja čuvati kada mladi ginu, padaju kao otkosi!« Tako: Tomo je tražio smrt, a ona ga obilazila.

Video je kako uz legendarnog komandanta Savu gine njegov verni kurir i sinovac Dragan, kako uz starog Đoka Šajova jurišaju njegova deca; kako doktora Ivo-vića moli njegova teško ranjena ćerka jedinica da je svojom rukom ubije da je Nemci ne bi ponižavali; kako gine i po pet zdravih u jurišu da spasu jednog ranjenog; kako se bolničarke po cenu sopstvenog života žrtvuju za

spasavanje ranjenih drugova, a među njima i dve rođene sestre, bolničarke iz Pete proleterske, Stana i Ljubica Martinović koje su, utrkujući se da pomognu ranjenicima, pale jedna pored druge, pri čemu je Ljubica izdahнула, a Stana ostala teško ranjena, govoreći: »Blago tebi, moja mila sejo, kad si poginula!«

Obilazeći, tako reći u toku, jedinice, upućujući borce kako da se organizovano, po grupama, probijaju i provlače kroz obruč, stigao je do štaba Treće sandžacke. Podneo mu je raport da je brigada pretrpela velike gubitke, ali da na nju, kao član Vrhovnog štaba i Politbiroa, računa kao da je u punom sastavu. Takav raport ga uveravao da ima pravo na optimizam i u tako izuzetno teškoj situaciji. Tu je bio svedok pogibije komesara jedne od četa Sandžaklija, studenta Slobodana Tuzlića Butuma. On se sa izvršenja jednog kurirskog zadatka u tom vatrenom loncu vratio hramajući. Rekao je da ga »ogreblo« i odbio je da ga previju. Prihvatio se mašinke, a kad je video da je sve manje sposobnih da prenesu poruku ili donesu izveštaj — otrčao je još jednom, pa još jednom, sa naređenjem komandanta, po izveštaj o stanju kod suseda. A kad se četvrti put vratio i raportirao komandantu o izvršenom zadatku — srušio se. Mrtav. Iz stojećeg stava. Bez jauka. Od teške rane u kuku, zadobijene pri izvršenju prvog zadatka. Smrtno ranjen činio je za drugove poslednje što je mogao. I u tome izdahnuo. Gledajući Butumovu smrt Milutin glasno reče: »Ko zna ovako mrijeti — ne može umrijeti!... Vojska koja ima ovakve borce — ne može izgubiti!«

Sutjeska: svi smo mi komunisti

Do noći tog stravičnog dana probijale su se grupe boraca: prema Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori, za Vrhovnim štabom. Milutin ih je prikupljao, upućivao. Uveče se oko njega, na stazi ispod Ozrena, okupilo oko 200 boraca. Bilo je i uplašениh, zabrinutih. U razgovoru o tome šta da se radi, jedan je glasno rekao da je sve izgubljeno, da će i oni, preživeli, izginuti, da je uzaludan svaki pokušaj daljeg probijanja. Milutin je na takvo mi-

šljenje odsječno reagovao: »Nije tačno, mi ćemo nastaviti da živimo i da se borimo. Nema situacije iz koje komunisti ne mogu izaći!«

Da bi to dokazao rekao je, tiho ali odsečno: »Komunisti — napred!« Sa kamenja i panjeva su ustajali ljudi, prihvatili se pušaka, stajali u pomrčini oko njega, spremni da izvrše svaki zadatak. Ali su, jedan po jedan, članovi KPJ počeli da prilaze i ostali, stajući oko Milutina, a jedan od njih je najbolje izrazio mišljenje svih kada je rekao: »Mani ti to sad, Milutine: „Komunisti, napred!“ Svi smo mi komunisti!...« I svi su stali u stroj, krenuli u borbu — kao jedna četa.

U Crnoj Gori se povezao sa partijskim rukovodstvom, podelio jedinicu koju je doveo u manje grupe i poslao ih širom pokrajine da se povežu sa komunistima, sa narodom, sa ilegalcima, da izvedu akcije, kako bi se videlo da su sve priče o potpunom uništenju partizana besmislica. Grupa boraca pod njegovim rukovodstvom vatrom je zaustavila voz na otvorenoj pruži između Trubjele i Nikšića, grupu Italijana zarobila, a voz potpuno ispraznila. Kako pruga odatle do Nikšića ide nizbrdicom, to su praznu kompoziciju, po Milutinovom naređenju, gurnuli u okupirani grad. Ona je pomamno uletela u garnizon i napravila pravi dar-mar. Mada je akcija po posledicama bila nevelika, priča o njoj se nadaleko širila, njene posledice uveličavale.

Talijanske divizije pod belim barjacima

Sa grupom je stigao u zavičaj i tu, od jednog saradnika NOP-a dobio tri kilograma kukuruznog hleba pečenog u crepulji. Za sve njih tu nije bilo ni da čestito omirišu, pa je jedan od boraca iskreno predložio da se ceo hleb da Milutinu kao najiscrpljenijem. Svi su se sa time složili — sem Milutina. On je to odlučno odbio i naredio da se hleb pravično izdeli na onoliko parčića koliko je bilo prisutnih, ali da se ostavi makar i simbolična rezerva — za nedajbože gore vreme, a pre svega za malaksale, bolesne, nemoćne. Sebe, kako piše jedan od njegovih biografa, »nikada nije u takve ubrajao, mada je bio i jedno i drugo«. Naprotiv, i u toj situaciji Milutin je, ka-

ko se seća Stana Tomašević, tada sekretar Pokrajinskog komiteta Skoja, »sam delio hleb i duvan. Vadio je zatim svoj »robijaški« perorez, sekao svoje parče hleba na tri ravna dela, bez obzira koliko to parče bilo — malo ili veliko, delio svoj duvan na jednake »porcije« i disciplinovanio uzimao obroke hleba za doručak, ručak i večeru. To je isto radio i sa duvanom. Mi ostali bismo u jednom zalogaju pojeli svoj hleb, a pušači su slično radili i sa duvanom, pa bi potom uporno moljakkali Milutina da im da po malo od svoga dijela. 'Zašto ste tako halapljivi?... Naučite da se uzdržavate, pa ćete imati kao i ja, pošto isto dobijamo', odgovorio je on, ali je ipak davao Blažu ili Andru od svojih savijenih cigareta. Kada bi pojeo svoj zalogaj hleba, vadio bi svoju pažljivo načetvoro savijenu i uvijek čistu maramicu, brisao brkove i zatim je ponovo savijao i stavljao u džep. Na zadirkivanje zbog brige koju poklanja perorezu i maramici, odgovorio je da to dvoje ima još sa robije, što je i bilo tačno.«

Grupi koju je vodio stalno su pristizali novi borci tako da je prerasla u bataljon. Uskoro se ovde vratila Četvrta proleterska, Peta proleterska je ponovo okupljena, Drugi proleterski korpus je hitao ka Crnoj Gori, Italija je kapitulirala i Milutin je jednog dana video sliku koju je dugo priželjkivao: pred generalom Pekom Dapčevićem, sada komandantom korpusa, bila je postrojena italijanska divizija, sva pod oružjem, već kapitulirala. Komandant te, do juče Musolinijeve divizije, predao je generalu Dapčeviću pokorno raport. To je i za Milutina bilo veliko ljudsko priznanje: on je, u novembru 1941, slao Peka na prve pregovore sa Italijanima i rekao mu da otvoreno kaže visokim Musolinijevim predstavnicima kako će italijanska vojska u Crnoj Gori uskoro biti prinuđena da preda oružje. To se, evo, istina nakon dve godine, obistinilo — posle mnogo borbi, žrtava, narodnog stradanja.

U svemu, stvoreni su uslovi za konstituisanje Zemaljskog antifašističkog veća narodnog oslobođenja Crne Gore. Zasedanje je počelo 15. novembra 1943, u oslobođenoj planinskoj varošici Kolašinu. Odbor koji je pripremao zasedanje uputio je pozive svim većnicima. Poziv Milutinu se završavao rečima: »Tebi, družo Milutine, i ovom prilikom kao i uvijek dosad, dugujemo jednostavno priznanje za tvoj mudri i požrtvovani rad na polju

narodnooslobodilačke borbe i toplo te pozdravljamo sa našim borbenim uzvikom: „Smrt fašizmu — Sloboda narodu!“ On je na zasjedanju govorio više puta, podvlačeći istorijski značaj tog datuma kada se okupljaju narodni izabranici da biraju prvu, istinsku narodnu vladu koja treba da mobilise sve narodne snage za NOB, posebno stavljajući na srce svim većnicima, novoj vladi: »Pošaljite u našu vojsku sve što je sposobno za pušku, sve što je spremno za rat. . .«

Sila za vremena — sloboda dovijeka

Iz Kolašina je, pred grupom ovde izabranih i ovlašćenik većnika Drugog zasjedanja Avnoja, krenu ka Jajcu. Planinskim bespućima, između neprijateljskih uporišta, preko oslobođene i neoslobođene teritorije.

U selu Pošćenju su sreli starog crnogorskog komandanta i glasovitog brobnjačkog junaka Zaja Mijatovića. Sa njim je Milutin, kako se seća većnik Pero Krstajić, vođio srdačan i otvoren razgovor. Sem ostalog, upitao ga: »Reci mi, komandire, da li smo prerano otpočeli borbu protiv okupatora?« Na to će Zajo: »Nikada borba naroda za slobodu ne može biti preuranjena.« Milutin je rekao da mu je mило što čuje tako pametne reči od ratnika koji je zagazio u devetu deceniju života, ali da je nemačka sila još velika, jaka. I na to je stari Zajo imao odgovor: »Nijemci imaju pravo na silu, a mi na odbranu. Svačija je sila do vremena, a sloboda čovjeka!« Milutin je, da bi od starca »izvukao« još koju mudru i poučnu, rekao da je »Nijemac još jak pa će nas satrijeti«, iz čega je Zajo takođe imao izlaz: »Naš će Drobnjak odoljeti njegovoj ordiji. Devet paša smo smakli, pa se nadam da ćemo toliko i njemačkih vojskovođa«.

U Barama Žugića, pod Durmitorom, Milutin je posetio zgarište doma Mića Žugića, u kojemu su Tito i on, 1940, održali Pokrajinsku konferenciju Partije. Čuo je: svi Mićovi su u partizanima, a on, star i nemoćan, ostao je da čuva ognjište, ali došli neprijateljski vojnici, opljačkali i zapaliti sve što je on celog veka radio i gradio, pa, nemoćan da se sveti, posle tri dana žalosti — presvisnua.

Nadomak Gacka sustigli su kolonu ljudi koji su nosili poginule i teško ranjene u borbi na Fazlagića Kuli. Nosili su poginule i — pevali. Jednostavno, umesto da leleću i nariču za poginulim, kako je to ovde inače običaj, oni uglas pevaju: »Naša borba zahtijeva — kad se gine da se pjeva...« Tako: oni poginule ne ispraćaju ni lelekom, ni plačem — već pesmom. Muškom, junačkom. Pridružili su im se Milutin i drugovi. Pred samim Gackom kolonu je presreo narod. Tu je bila i majka jednog od poginulih, Bogdana Tepavčevića. To joj je bio sin jedinac. Spustili su nosila pred tom majkom partizankom. Obrisala je suze, poljubila mrtvog jedinca u čelo u rekla: »Sine, Bogdane, ponosim se što si pao za slobodu. Neću te žaliti, imam još sinova. Svi koji su se zajedno s tobom borili na Fazlagića Kuli i koji se bore širom zemlje— moji su sinovi!« Milutin je, ponet hrabrošću te naše majke, održao topao govor nad odrom Bogdana Tepavčevića i drugova.

Kad je kolonica većnika izbila na Neretvu, Milutin je potražio i posetio hodžu Razića, koji je u najteže vreme, izlažući porodicu i sebe smrtnoj opasnosti od ustaša, mesecima lečio pod svojim krovom, među svojom familijom, proletera Momira Jakića, a onda ga, prezdrave-log, ispratio u njegovu jedinicu. Tu priču je Milutin čuo odranije, iz usta proletera Momira, što je za njega bio dokaz više o snazi bratstva i jedinstva, dokaz spremnosti naših ljudi na solidarnost i rizik za opštu stvar. To je javno, na skupu meštana, rekao, pošto se bratski izljubio sa tim čestitim hodžom i rodoljubom.

Vodio je Milutin svoju malu ali odabranu »četu« preko Crne Gore, Hercegovine, Bosne; preko planina i urvina, preko razlivenih reka i porušenih mostova, branjenih pruga i puteva; starao se o ishrani i prenoćištu, preduzimao mere opreze i borbenog obezbeđenja, govoreći većnicima: »Sve vas moram dovesti u Jajce žive i zdrave!« A kad god bi došlo »gusto« odlazio je u prethodnicu, a branjene pruge su, po njegovoj odluci, prelazili obično pored samih bunkera, tamo gde je neprijatelj bio najjači, ali — najmanje njih očekivao.

Prolazeći kroz selo za koje su čuli da nije baš naklonjeno partizanima, neko od većnika je ispred jedne kuće, čiji je domaćin bio uz neprijateljsku vojsku, uzeo zasamarenog konja. On je dobrodošao, jer su svi o nje-

gov samar obesili svoje torbe i rance, pa su brže grabili k marševskom cilju. Pošto su prešli dobar deo puta stigla ih je mlada ženica, upitala ko im je starešina i zaku-mila Milutina »bogom i svetim Jovanom« da joj se vrati konj, naglašavajući plačnim glasom da ona i deca nisu krivi za očeve grehove, a živeti bez konjića u ovoj planinčini ne mogu. Milutin, kome je majčina suza oduvek bila velika slabost, naredio je da se konj smesta rastovari i preda ženi. To većnicima nije bilo baš pravo, ali se njegova nije poricala, a nerazumljivo im je bilo i to što joj je, pride, tutnuo u ruku 100 lira, toliko da joj se nađu u krajnjoj nuždi, na šta ga ona zahvalno poljubila u ruku, pozelevši da mu se »pozlati i desna i lijeva«.

U Jajcu, u danima stvaranja države

Crnogorska delegacija, s Milutinom na čelu, putovala je celih 13 dana i stigla u Jajce na vreme — i zdravo i veselo.

Drugo zasedanje Avnoja počelo je 29. novembra u Domu kulture u Jajcu. Ovde se, kao i pre godinu dana u Bihaću, oglasio hor himnom »Hej Sloveni«, sada sa dirigentom Nikolom Hercigonjom. Prvi jo govorio vođa revolucije, drug Tito. O razvoju NOR-a, pobedama, perspektivi borbe, jedinstvu naroda. Sem ostalog kaže: »Trebalo je proliti potoke dragocjene narodne krvi, trebalo je da desetine hiljade najboljih sinova naših naroda polože svoje živote u toku dvogodišnje nejednake borbe sa neprijateljem, da bi, na kraju, istina o stvarnom položaju u Jugoslaviji prokrčila sebi put pred svjetskom javnošću...«

Za govornicu stupa Josip Vidmar, poznati političar i naučnik: »Mi smo Slovenci živeli u sužanjstvu, podjarmljeni, ugnjetavani ogromnim nemačkim jarmom. Danas, večeras, slovenski narod nastupa prvi put kao jednakopravan, samostalan i suveren narod, stvarajući državnu tvorevinu u zajednici sa bratskim narodima Jugoslavije...«

Ročko Čolaković, Milutinov saborac sa robije, govori da »Bosna više neće biti ničija služavka, kao što je bila kroz vjekove. Njena djeca neće biti ničiji najamni-

ci. Njena djeca, slobodna i zbratimljena, izgrađivaće svoju zaista srećniju budućnost — u slobodnoj, federativnoj Jugoslaviji. . .«

Sudija Pero Krstajić nadahnuto kazuje o tome kako je decenijama »jedna ista misao napajala borbeni duh naših naroda i šumorila na dnu njihove duše istinu

*Ivan Milutinović na Drugom zasedanju AVNOJ-a
(novembra 1943. god.)*

da su naši narodi iste krvi i istog porijekla i da moraju i u dobru i u zlu biti zajedno. Saznali su da ih je priroda spajala, a vještačka ruka razjedinjavala i da ih sadašnjost i budućnost vezuju. Samo takva misao i duboka

nada da će jednog dana doći trenutak našeg nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja — održala nas je u životu i okupljala u ovim teškim istorijskim danima na zajedničku saradnju u ovom velikom istorijskom djelu!»

Senator i književnik Marko Vujačić Kutlača svoje nadahnuto kazivanje o izdajstvu vlade koja je pobjegla, ne propustivši da ponese i »državne pare i narodnu mu-ku«, kiti i stihove iz narodne pesme:

Kad bijaše bojak biti:

Đe si, brate, kraljeviću Marko;

A kad staše blago dijeliti:

Odakle si, neznana delijo.

Iz tog Kutlača zaključuje: »Oni niti su bojak bili, no su izdali i pobjegli, niti će plijen dijeliti, niti mogu doći u Jugoslaviju, jer će ih naši bajoneti raznijeti, kao što će raznijeti njemačku hitlerovsku tvrđavu...«

Zasedanje je usvojilo Deklaraciju kojom je Avnoj konstituisan u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko telo Jugoslavije i izabran Nacionalni komitet sa svim obeležjima nove vlade; izdajničkoj kraljevskoj vladi oduzeta su sva prava zakonite vlade Jugoslavije; usvojeno da se preispitaju svi kraljevi dotad sklopljeni međudržavni ugovori, dok se novi neće priznavati; odlučeno da se nova Jugoslavija izgradi na demokratskim federativnim principima kao državna zajednica ravnopravnih naroda...

Odluku da se drugu Titu, u znak svenarodnog priznanja za blistavo rukovođenje revolucijom, dodeli naziv maršala Jugoslavije većnici su pozdravili stojeći, čime su mu, u ime naroda, odali najveće priznanje, kao i pesmom: »Druže Tito mi ti se kunemo — da sa tvoga puta ne skrenemo...«, a zatim trokratim »ura« koje je odjekivalo gradom na Plivi.

Oproštaj sa saborcem Lolom

Maršal Tito je na kraju, umesto pozdrava, rekao: »Treće zasedanje Avnoja održaćemo u oslobođenom Beogradu!« To je većnike ohrabrilo. Milutin se setio Titovih sličnih, optimističkih i borbenih reči i sa kraja Pete zemaljske konferencije, uoči ratnih dana u Zagrebu. Pam-

tio je te reči, nosio ih, verovao u njih. Odsad će ih nositi i kao član prve ratne vlade nove Jugoslavije, Narodnog komiteta, u kome će voditi narodnu privredu. Imao je razloga da bude srećan, da, sa drugovima, zdušno prione na jačanju temelja nove države. Ipak...

Grupa Većnika II zasedanja AVNOJ-a iz Crne Gore u razgovoru sa Drugom Titom (Milutin prvi zdesna, s naočarima)

Mudri narod kaže: niko dva dobra ne sastavi. I ovde je ispalo tako: država je stvorena, voz istorije je sigurno usmeren, vesti o vojničkim pobedama zapljuskivale Jajce, ali su se Milutin i drugovi zauvek oprostili od svog dragog saborca Lole. Pretužna je bila vest o njegovoj pogibiji, tim pre jer je sada stvorena nova država, jer se jasno nazirala sloboda za koju se Lola istrajno borio, kao jedan od najbližih Titovih saradnika.

U pogrebnoj povorci su bili Lolin otac, Tito, najviši vojni i politički rukovodioci, svi većnici Avnoja, šefovi stranih vojnih misija. Odjekivali su Jajcem akordi Lenjinovog posmrtnog marša. Odjekivala grmljavina topova na frontovima koji su se brzo pomerali ka prestolnici velike slobodne Titove države. Odjekivale reči Moše

Pijade, koji se od Lole oprostio u ime Politbiroa i Vrhovnog štaba: »Oni ne mogu ni da shvate, druže Lolo, da si ti bio tako smion, da si se uvlačio čak u okupirani Zagreb, rešavajući tamo zadatke od neprocenjive vrednosti za stvar revolucije«. Govori nad mrtvim Lolom i njegov otac, predsednik Avnoja. Tiho, dostojanstveno, dirljivo, dugo, da bi, na kraju, rekao: »Ti, Lolo, uvijek si mi, dok smo razgovarali, znao reći: 'Nikakva žrtva za domovinu nije velika...'. I ja, tvoj otac, danas, nad tvojim lijesom, neću da te iznevjerim. Ostat ću tvrd i hrabar, cijenicu svo tvoj i tvoga brata žrtvu za otadžbinu.

I danas, u teškom času, zaklinjem ti se, sine, da mi ni od sada nikakva žrtva za domovinu neće biti teška. Tvoja i Juričina smrt, vaša smrt, djeco moja, za mene kao oca težak je gubitak. Ali vi ste pali za domovinu ja to shvatam. Vi čete, Lolo i Jurice, sinovi moji, u meni vječno živjeti. Ja ću nastaviti putevima kojima ste vi pošli i išli...«

Ratnici su, poneti tragikom trenutka, plakali. I Tito je obrisao suzu. I Lolini saborci sa robije iz bileće, Milutin i Moša. Jecao je i narod slobodnog Jajca, okupljen na trgu na kome se koliko pre podne vilo kolo u znak radovanja novoj državi, Titovom maršalskom priznanju. Sada su gromku partizansku pesmu zamenili uzdasi bola, plotuni kao poslednji pozdrav Loli, brundanje kamiona koji je Lolino telo odneo na tajno mesto, u srce partizanskog Grmeča, da tamo, u miru sačeka kraj rata.

Ministar narodne privrede

Vremena za oplakivanje nije bilo. Borba je zvala: na front, u pozadinu, za nove vojničke i političke pobeđe, za jačanje nove Jugoslavije. Milutin je bio u središtu tih borbi. Na slobodnom ostrvu Visu, mesecima sedištu štaba revolucije, Milutin je radio na pripremanju teksta zakona o ratnoj dobiti i zameni šest vrsta novca u optičaju sa novim, našim, kvalitetno urađenim novčanicama kao jednom od simbola nove države; organizovao prijem i raspodelu sve obilatije savezničke pomoći, nastojeći da ona stigne u sve krajeve zemlje, onamo gde je najpotrebnija. Odatle će, tek na koji dan, skoknuti do Crne

Gore, ispalo je i na poslednje viđenje sa njom — na Treće zasjedanje Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja (CASNO). Zasjedanje je (13. jula 1944. u slobodnom Kolašinu) počelo svečanom sednicom, nastavljeno polaganjem venaca na grobove 100 boraca revolucije koje su na Brezi streljali četnici i, zatim, velikim narodnim zborom u Smailagića Polju, gde su se slegle hiljade razdraganih, za najsvečanije prilike odevenih, borbeno raspoloženih ljudi. Time je obeležena trogodišnjica ustanka u ovoj pokrajini. Tu su bili: svečani stroj Pete proleterske brigade, nepregledne mase naroda, visoki vojni i politički rukovodioci. Govornici su se smenjivali. Među njima i Milutin, u uniformi generala Titove armije, čovek koji je sa narodom i ovog kraja u ratu bio uvek kad su se na muci poznavali i potvrđivali prijatelji i junaci. Poruka njegovog govora je bila: borili smo se i stradali smo; u borbi za novu Jugoslaviju; borili su se i stradali i drugi, svi naši narodi, njihovi sinovi su ginuli i za slobodu Crne Gore; rat još traje. Nemačka je još jaka, boriti se, ne žaliti žrtve za slobodu zajedničke domovine Jugoslavije.

Posle narodnog zbora i impresivne parade Pete proleterske, nastavljeno je zasjedanje CASNO-a. I tu se čula Milutinova reč, ovog puta oštra, čak jetka, okrenuta onima koji su se, dobronamerni ali neupućeni, pribojavali stvaranja samostalne crnogorske federalne jedinice u okviru Jugoslavije, Milutin, koji se, inače, dugo bavio izučavanjem nacionalnog pitanja, našao je za potrebno da ovde, pred narodnim izabranicima, objasni da federativno uređenje države znači da je »svaki narod u takvoj zajednici svoj sopstveni gospodar. Prema tome, stvaranjem federalne Crne Gore nikako se ne umanjuje jedinstvo i ljubav Crnogoraca prema srpskom narodu. Naprotiv, jedinstvo je još čvršće i ljubav još veća, jer postoje na dobrovoljnoj osnovi, u ravnopravnoj zajednici — federativnoj Jugoslaviji. Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. . . Mi smo se u toku svog samostalnog državnog života razvili do stupnja jednog naroda i borbom stekli sebi puno pravo kako na samostalni život, tako i na ujedinjenje sa drugim narodima. To nam pravo niko nikada ne može oduzeti. . .«

Od saboraca u Crnoj Gori se, zapućen ka Visu, oprostitio rečima: »Do viđenja u slobodnom Beogradu!« Žurio se k Visu, da bi se što dalje odmaklo u formuli-

Ivan Milutinović Milutin, general NOVJ

sanju zakona o oduzimanju ratne dobiti, oko zamene novca, popisa razorenih privrednih objekata, beleženja najprečih potreba u obnovi uništene privrede itd. — kako bi za rad u oslobođenom Beogradu bilo sve spremno. A čekala su ga i nova putovanja, avionom i brodom, do naših baza u Italiji. Obilazio je bolnice, naše vazduhoplovne eskadrole, baze za snabdevanje NOVJ ratnom opremom. Dugo bi razgovarao sa ranjenim drugovima, duboko doživljavajući njihovu želju da se što pre prebace u domovinu, da se bore za slobodu. Naročito duboko ga je dojmio susret sa šest partizanki koje su rane lečile pod istim šatorom. Svaka od njih je bila teški invalid sa po jednom nogom. Uglas su molile druga generala da naredi da ih prebace u domovinu, gde su do juče ratovale, gde im je rodbina i drugovi, gde će im i rane, verovala su u to, brzo zaceliti, gde će do smrti služiti onome čemu su dale mladost.

Sa Banaćanima, u bici za pomoć frontu

Ratni put ga odvodi i u jednu značajnu diplomatsku misiju: sa drugom Titom je 21. septembra 1944. krenuo, preko Krajeve u Rumuniju, za Moskvu. Noću su se, na ratnom aerodromu na Visu, u najvećoj tajnosti ukrkali u transportni avion. Srećno su putovali i u Moskvi pregovarali sa najvišim sovjetskim predstavnicima o usklađivanju dejstva jedinica NOVJ i Crvene armije, čije su borbene kolone već izbijale na naše istočne granice. U ugovoru potpisanom 28. septembra precizirani su način i pravci dejstva trupa Crvene armije, način njihovog snabdevanja, vreme do kojeg će se zadržati na našoj teritoriji, a zatim obaveza vlade SSSR da Jugoslaviji, na ime savezničke pomoći, isporuči 100 vagona životnih namirnica i kompletno naoružanje za 12 pešadijskih i dve vazduhoplovne divizije, te da pripadnike NOVJ primi na školovanje u učilište Crvene armije. Na svečanosti povodom potpisivanja ugovora i izdavanja zvaničnog saopštenja o tome, Milutin je, kao priznanje za njegove zasluge u pobedi nad fašizmom, odlikovan Ordenom Kutuzova prvog stepena, što je bilo najviše ratno odlikovanje za starešine ranga komandanta armije.

Ratnički kratak boravak u Moskvi bio je njegov prvi, dugo priželjkivani susret sa zemljom Lenjinovog oktobra. Osećao se srećnim: bio je u osetljivoj i uspešno obavljenoj diplomatskoj misiji sa drugom Titom, bio gost prve zemlje socijalizma, sreo se sa proslavljenim vojskovođama, video je Moskvu i često zamišljani Crveni trg.

Na povratku iz Moskve zadržao se u tek oslobođenom Banatu. Došao je da pomogne u organizovanju privrede, prebacivanju hrane jedinicama na frontovima i gladnom stanovništvu tek oslobođenih krajeva, izboru organa narodne vlasti itd. U Zrenjaninu (onda Petrovgrad) zatekao je pokrajinsko političko i partijsko rukovodstvo Vojvodine. Sreo se i sa starim komunistima i saborcem sa robije iz Sremske Mitrovice, Jovanom Veselinovim Žarkom. Izljubili su se, dugo zagledali jedan drugog, kao da ne shvataju da su živi i opet zajedno, posle svega što su na robiji i u ratu preživeli. Sarađivali su prismo, na važnim poslovima, trčeci sa sastanka na sastanak, od sela do sela, od radionice do porušene fabrike. A jednoga dana ih je pozvao drug Tito, u Vršac gde se zadržao na proputovanju od Krajeve za Beograd. Na taj, za ono vreme dug put, krenuli su nesigurnom prugom, koja je jedva mogla da izdrži njihov neudoban i rasklimatan putnički vagon i lokomotivu, ali ih je, kao poslednja rezerva, pratio glomazan nemački vojni automobil za koga niko živ nije mogao garantovati da će izdržati silno truckanje dugim i na mnogim mestima oštećenim drumom.

Susret sa Titom je bio veoma srdačan. Referisali su mu o situaciji u Banatu, a on im je rekao da Banat, sa svojim borbenim narodom i žitnim poljima, treba da odigra značajnu ulogu u daljoj borbi i, naročito, u obnovi zemlje. Zajedno su večerali, a onda su se Milutin i Žarko vratili svojim zadacima. Sva pitanja su rešavali zajedno. Milutin se energično zalagao za sprečavanje svakog nereda, razvlačenja imovine iz kuća domaćih Svaba koje su odmaglile sa jedinicama Vermahta, rasipanja privatne i zajedničke imovine. Iako je imao vanredna ovlašćenja kao član Vrhovnog štaba i Politbiroa on ništa nije radio na svoju ruku, sam, ali to nikom nije ni dozvoljavao, već je zahtevao da se odlučuje dogovorom, posle zajedničke šire procene. Zahtevao je da se

popiše i najmanji deo društvene imovine, da se to domaćinski čuva, planski prebacuje u opustošene krajeve, za armiju od 800.000 boraca koja je krvarila širom zemlje, pritiskana oskudicom hrane, odeće, obuće, posteljine, dakle svega onoga čega se ovde podosta zateklo.

Kako će kasnije Veselinov zapisati u knjizi uspomena »Svi smo mi jedna partija«, Milutin je zahtevao od ljudi da budu ne samo entuzijasti, nego i sposobni, disciplinovani, spremni na sve zadatke i svako naređenje do kraja izvrše, u čemu je sam davao primer. Opo-minjao je da sada, u slobodi, organi narodne vlasti moraju da budu sve čvršći, autoritativniji, ekspeditivniji. Zahtevao je red u radu, red u odevanju, red u ponašanju, jednom rečju red u svemu, u čemu je, kako mu je to Žarko i otvoreno prebacio, pomalo i preterivao, što on nije sporio, ali je isticao svoju žarku želju da se složeni ekonomski, društveni, politički i nacionalni odnosi stvoreni okupacijom Banata sada postave na što zdravije osnove, da se što brže i lakše srede.

Jedini pobednik — Dunav

Stigla je dugo očekivana vest: oslobođen je Beograd. U narodu je došlo do prave eksplozije veselja, do oduševljenja Banaćana koji su 1941. tako reći listom krenuli u borbu protiv okupatora, koji su sada svesrdno prihvatili parolu: »Sve za front — svi na front!« Sa balkona zgrade koja je bila tamo gde se danas, na putovanju banatskom ravnicom, iz daleka nazire zrenjaninski vodotoranj, govorio je i Milutin. Ne naročito rečito, ali su ga Banaćani odlično razumeli — govorio je o njima u novoj Jugoslaviji. Shvatili su i da se neopisivo raduje oslobođenju Beograda, da jedva čeka susret sa njim. I, stvarno, već sutradan je iz grada nekud nestao. Bez traga i glasa. U pokrajinskom rukovodstvu se dugo nagađalo gde bi sve mogao biti. U zlo doba Veselinovi drugovi su čuli da je viđen kako, sa predsednikom Vojnog suda Vojvodine i u pratnji dvojice mladića na motociklima, odmiče ka Pančevu. A već sutradan su, iz emisije »Slobodne Jugoslavije«, i oni doznali — najgore: 23. oktobra u mraku stradao je od ploveće mine nasred Dunava, nadimak oslobođenog Beograda, član Politbiroa CK KPJ Vrhovnog štaba NOVJ i Nacionalnog komiteta, general

Ivan Milutinović Milutin. Ta vest je, kako će zapisati njegov ratni drug i prijatelj pop Vlada Zečević u svojoj knjizi »Od Jajca do Beograda«, došla »kao grom iz vedra neba«.

A zbilo se naprečac, nenadano. Stigao je u Pančevo, potražio komandanta grada, zahtevao da mu omogući hitno prebacivanje u Beograd. Major je bio spreman da ispuni odlučan zahtev druga generala, ali: put je bio razoren, most porušen, pruga nije radila, brodska linija preko razlivene reke još nije bila uspostavljena, uz to su niz zamućenu reku svakog časa promicale mine. Sve je to major predočio drugu generalu. Ovaj se nije dao: čuo je da se šlep »Kostolac-14«, natovaren krompirom, otiskuje niz Tamiš, ka Dunavu i Beogradu, pa je zahtevao da ga ukrcaju. Objašnjeno mu je da tom šlepu do Beograda treba dobrih pet časova, a uz to na svakom metru i u svakom času može naleteti na plutajuću minu. General opet nije odustajao. Ukrcao se, govoreći: »Za mene prepreka nema — ja moram preko!«

Šlep je, vučen slabom snagom, presporo promicao Beogradu. Do mraka je stigao tek do sredine Dunava, prema Višnjici. Na reku se spuštala sumaglica tako da je tek pokoja svetiljka glavnog grada jedva žmirkala i omamljivala Milutina. Odjednom se prolomila strahovita eksplozija. Dogodilo se najgore: šlep je metalnim dnom naleteo na plutajuću magnetnu minu i odleteo u vazduh. Milutin se, držeći se grčevito za komad daske, strmoglavio u vodu, u zagrljaj neprijatelju koga se najviše bojao u životu, vičući: »Drugovi, pomozite, ja ne znam da plivam!«

Pokušali su što su mogli crvenoarmejci, požurili su na mesto nesreće alasi sa beogradske strane, dojurile su spasilačke ekipe iz Pančeva. Hitno je formirano više grupa za patroliranje Dunavom. Ubrzo je bilo jasno da je sve kasno, uzaludno. Telo generala Milutina Dunav je prigrlio, pa je za njim danima tragano: pretraživani su svaki vrbak, svaki kutak zapuštene obale, svaki metar dna. Dunav će njegovo telo iz smrtonosnog zagrljaja pustiti tek 12. novembra, izbacivši ga na desnu obalu, šest kilometara južno od Smedereva. Na njemu je još bila dolameta sa generalskim oznakama, i ordenom Kutuzova na opasaču, dva revolvera, u džepu beležnica od koje se nikada nije odvajao. Ta beležnica, već dosta uništena

od dugog stajanja u vodi, govorila je o njemu i njegovom poslednjem putovanju, Najpre, kako je to za njega bilo i prirodno — o ratnim vojnim invalidima: »U Italiji 500 ranjena, od čega 400 bez nogu i 100 bez ruku; u Africi 300 bez nogu, a 80 bez ruku. Slepih na oba oka — 20. Proteze se još ne prave, jer rat besni, ali se i s tim mora pohitati. Jedna računica je pokazala da bi 700 proteza koštalo 2—3 miliona dinara. . . Ako bi se nabavio materijal moglo bi se praviti po dve proteze dnevno, ili 50 mesečno.« Zatim beleške o potrebnim količinama semena za već zakasnelu jesenju setvu, o mogućnosti da prorade pojedine fabrike, o mobilizaciji mladih godišta za Armiju, o zalihama žita i masti. Pa opet pojedinosti o prekim potrebama vojnih bolnica, o broju ranjenih ljudi iz čije je krvi nicala sloboda, kojima su sada, u slobodi, zdravi morali pomoći.

Sahranjen je sutradan. Sa najvišim vojnim počastima. Govorili su njegovi saborci iz ilegalnog života, sa ro-bije, iz rata. Žaleći za revolucionarom koji je gotovo deset godina preživljavao i preživeo strahote Lepoglave, Sremske Mitrovice i Bileće, nadživeo Neretvu, Sutjesku i Drvar, preko dve decenije, tako reći, gazio vatru živu, a poginuo nezamislivom slučajnošću, na oslobođenoj teritoriji i nadomak oslobođenom Beogradu, žureći u nove juriše, na nove zadatke, nikad zadovoljan dostignutim, uvek ubeđen da on sam može raditi više, mora činiti bolje.

Poslednji Milutinov pozdrav drugovima u Kolašinu bio je: »Doviđenja u oslobođenom Beogradu!« On taj susret nije doživeo.

Tito je Drugo zasедanje Avnoja završio čvrstim uverenjem da će se na Treće zasédanje okupiti u oslobođenom Beogradu. Njegove reči će se obistiniti, ali — bez Milutina.

Šestog jula 1945. godine Ivan Milutinović Milutin je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Nepune tri godine kasnije, 27. marta 1948, posmrtni ostaci Ivana Milutinovića i Lole Ribara, dva bliska Titova saradnika i predratna i ratna saborca, sahranjeni su u Grobnici narodnih heroja na Kalemegdanu. Da tu, sa zemnim ostacima revolucionara Moše Pijade i Đure Đakovića, večito druguju i svojim svetlim likom i životnim delom zrače, podstiču i nadahnjuju one koji dolaze, razgaraju revoluciju.

S A D R Ž A J

	Str.
Čovek sa četiri imena — — — — —	5
Komunista iz najtežih dana — — — — —	7
Agent Vujković je prvi popustio — — — — —	10
Uzvik pred sudom: »Živeo komunizam« — — — — —	13
Čelni vojnik »Crvene pomoći« — — — — —	14
Drug Bracan je umro uspravno — — — — —	16
Druga kazna — šest godina robije — — — — —	18
U Lepoglavi: Krvavi štrajk gladu — — — — —	20
Diktatura: Tri hiljade godina robije komunista — — — — —	22
Profesor na »Crvenom univerzitetu« — — — — —	24
Batiranje iz čistog sadizma — — — — —	27
Celu deceniju odlagao venčanje — — — — —	28
Smelije okretanje selu — — — — —	31
Dobrodošlica drugarici u Pokrajinskom komitetu — — — — —	33
Pozvani na vojnu vežbu — pa pohapšeni — — — — —	35
Slomljena rebra, ali uspravna kičma — — — — —	37
Pobeda Partije — ukidanje koncentracionih logora — — — — —	39
Avgust 1940.: sa Titom pod Durmitorom — — — — —	40
»Pepek« Pete zemaljske konferencije KPJ — — — — —	42
Priznanje partije — izbor u Politbiro — — — — —	44

	Str.
Aprilski rat: Partija je ostala s' narodom — — —	47
Četvrti jul 1941.: poziv naroda na ustanak — — —	50
Sa Lolom, u oslobođenom Krupnju — — —	52
Dobre vesti iz ustaničke Crne Gore — — —	54
Komandant partizanskih snaga Crne Gore — —	56
Bratska ruka ispružena ka Srbiji — — —	60
Mala Dolores i doktor Bava — — —	62
Poziv iz Ostroga na jedinstvo u borbu — — —	65
Rođendan Četvrte i Pete proleterske — — —	68
Uz vatru na vrh Cincara — — —	69
Voz istorije stiže u Bihać — — —	71
Tito: »Partiji dugujemo sve« — — —	74
Čaj za pesnika Nazora — — —	77
Graditelj mosta preko Pive — — —	79
Svedok smrti komesara Butuma — — —	80
Sutjeska: svi smo mi komunisti — — —	82
Talijanske divizije pod belim barjacima — — —	83
Sila za vremena — sloboda do vijeka — — —	85
U Jajcu, u danima stvaranja države — — —	87
Oproštaj sa saborcem Lolom — — —	89
Ministar narodne privrede — — —	91
Sa Banaćanima, u bici za pomoć frontu — — —	94
Jedini pobednik — Dunav — — —	96

BIBLIOTEKA LEGENDE I KOLO

- 1. IVO LOLA RIBAR**
- 2. MOŠA PIJADE**
- 3. SAVA KOVAČEVIĆ**
- 4. VLADIMIR PERIĆ VALTER**
- 5. RADE KONČAR**
- 6. ŽIKICA JOVANOVIĆ ŠPANAC**

BIBLIOTEKA LEGENDE II KOLO

- 1. BOŠKO BUHA**
- 2. BORO VUKMIROVIĆ i RAMIZ SADIKU**
- 3. FRANJO KLIZ**
- 4. VELJKO LUKIĆ**
- 5. JOSIP MAŽAR ŠOŠA**
- 6. KUZMAN JOSIFOVSKI PITU**

Biblioteka LEGENDE obrađuje biografije narodnih heroja i predstavlja najpogodniju lektiru za omladinu. Knjige su bogato ilustrovane sa četvorbojnim plastificiranim koricama formata 20x13 cm. Cena jednog kompleta od 6 knjiga je 90,00 dinara i može se naručiti od izdavača: NIP »Dečje novine« Takovska 6, 32000 Gornji Milanovac.

DEČJE
NOVINE

